

Prace OSW / CES Studies

Leszek Szerepka

Sytuacja demograficzna w Rosji

Demographic situation in Russia

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich

© Copyright by Centre for Eastern Studies

Redaktor / Editor

Anna Łabuszewska

Współpraca / Co-operation

Katarzyna Kazimierska

Opracowanie graficzne / Graphic design

Dorota Nowacka

Tłumaczenie / Translation

OSW / CES

Współpraca / Co-operation

Jim Todd

Wydawca / Publisher

Ośrodek Studiów Wschodnich

Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6a

Warszawa / Warsaw, Poland

tel. / phone + 48 /22/ 525 80 00

fax +48 /22/ 525 80 40

Seria „Prace OSW” zawiera materiały analityczne

przygotowane w Ośrodku Studiów Wschodnich

The 'CES Studies' series contains analytical

materials prepared at the Centre for Eastern

Studies

Materiały analityczne OSW można przeczytać

na stronie www.osw.waw.pl

Tam również znaleźć można więcej informacji

o Ośrodku Studiów Wschodnich

The Centre's analytical materials can be found

on the Internet at www.osw.waw.pl

More information about the Centre for Eastern

Studies is available at the same web address

ISSN 1642-4484

Spis treści / Contents

Sytuacja demograficzna w Rosji / 5

Leszek Szerepka

- 1. Tendencje demograficzne / 6**
- 2. Demografia w optyce władz Rosji / 25**
- 3. Podsumowanie / 30**

Demographic situation in Russia / 33

Leszek Szerepka

- 1. Demographic trends / 34**
- 2. Demographic issues as perceived by the Russian authorities / 53**
- 3. Conclusion / 58**

Sytuacja demograficzna w Rosji

Leszek Szerepka

W dziejach Rosji okresom głębokiego chaosu towarzyszyły zwykle kryzysy demograficzne. Tak było podczas XVII-wiecznej „smuty” oraz w okresie wojen i rewolucji początku XX wieku, zakończonych przejściem władzy przez bolszewików. Rozpad ZSRR także zbiegł się w czasie z kryzysem demograficznym. O ile jednak wcześniejsze kryzysy były spowodowane takimi czynnikami, jak: wojny, głód, epidemie czy represyjna polityka władz, a po ich ustaniu następował gwałtowny przyrost liczby ludności, o tyle obecny kryzys ma charakter systemowy i strukturalny. Powodują go głównie czynniki cywilizacyjne, związane ze zmianą modelu rodziny czy miejsca kobiety we współczesnym społeczeństwie. W Rosji ich negatywny wpływ na przyrost ludności jest jeszcze potęgowany przez nadmierne spożycie wysokoprocentowych alkoholi, niską kulturę pracy (co skutkuje dużą wypadkowością) oraz niedostateczną opiekę zdrowotną (na ten cel przeznaczają się rocznie zaledwie ok. 3% PKB).

W 2005 roku Rosyjska Akademia Nauk zakończyła program badawczy *Demograficzna modernizacja Rosji w latach 1900–2000*. Z przygotowanego raportu wynika, że w XX wieku państwo rosyjskie straciło w rezultacie złej polityki ok. 140 mln osób. To znaczy, że o tyle liczniejsza byłaby obecnie ludność Rosji, jeżeli państwo to rozwijałoby się w ubiegłym stuleciu w sposób zbliżony do państw europejskich i podobnie jak one szanowałoby wartość życia ludzkiego. Zdaniem naukowców rosyjskich, wiele obecnych problemów demograficznych Rosji ma swoje korzenie w dalekiej przeszłości. Modele rozwoju cywilizacyjnego trudno szybko skorygować. Wszystkie prognozy rozwoju demograficznego Rosji przewidują, że liczba ludności tego państwa będzie się zmniejszać co najmniej do połowy XXI wieku. Różnice między prognozami dotyczą jedynie tempa i charakteru tego spadku.

Na tle dynamicznego wzrostu PKB i dążenia władz do umocnienia pozycji państwa na arenie międzynarodowej problemy demograficzne Rosji stanowią dysonans. Rosyjskiej elicie politycznej nie są obce obawy, że utrzymywanie się negatywnych tendencji demograficznych doprowadzi w końcu do zahamowania rozwoju gospodarczego państwa, że przy obecnym poziomie zaludnienia nie będzie ono w stanie obronić i odpowiednio za-

gospodarować swego obszernego terytorium. Podkreśla się, że ZSRR jako mocarstwo, pod względem liczby ludności stale plasował się na trzecim miejscu w świecie, po Chinach i Indiach. W 2000 roku Federacja Rosyjska – prawna sukcesorka ZSRR – spadła w tym rankingu na szóste miejsce, a w połowie XXI wieku będzie jej trudno utrzymać się w drugiej dziesiątce państw świata. Zdaniem rosyjskich analityków, kraj o tak małym potencjale ludnościowym, nieproporcjonalnym do jego terytorium, będzie miał problemy z utrzymaniem statusu mocarstwa, a tym samym – z obroną swoich interesów na arenie międzynarodowej. Sytuację komplikuje jeszcze fakt, że Rosja jest państwem wielonarodowym, które dotychczas było zdominowane przez etnicznych Rosjan. Ich odsetek jednak systematycznie maleje. W przyszłości może to wpłynąć zarówno na spójność państwa, jak i dominujące w nim wzorce kulturowe.

Władze Rosji zdają sobie sprawę z tych zagrożeń. Systematycznie nawiązuje do nich w swoich orędziach prezydent Władimir Putin. W ostatnim, wygłoszonym 10 maja 2006 roku, kryzys demograficzny został przez niego potraktowany jako najważniejsze zagadnienie wewnętrznej polityki Rosji. Problemami demograficznymi zajmował się już parlament, rząd i Rada Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej. Została przyjęta koncepcja rozwoju demograficznego Federacji Rosyjskiej do 2015 roku.

O problemach tych wspominają media, często w alarmistycznym tonie. Trudno jednak uznać, że dotychczas poprawa sytuacji demograficznej należała do priorytetów realizowanej przez władze Rosji polityki. Proponowane środki zaradcze miały często charakter doraźny, a ich wpływ na obserwowane trendy demograficzne nie był znaczący. Dostępne obecnie dane potwierdzają bowiem w pełni pesymistyczne prognozy uczonych (jeszcze z początku ubiegłej dekady) dotyczące rozwoju sytuacji demograficznej w Rosji.

1. Tendencje demograficzne

A. Po raz pierwszy Rosja zetknęła się z problemem ujemnego przyrostu naturalnego w 1992 roku. Od tej cezury liczba zgonów już stale przekracza liczbę narodzin. Pewne wahania w tym zakresie wynikają z cykliczności zjawisk, spowodowanych głównie zmianami demograficznymi wywołanymi II wojną światową. Specyficzną cechą sytuacji w Rosji jest nadumieralność mężczyzn w wieku produkcyjnym, spowodowana takimi czynnikami, jak: nadmierne spożycie alkoholu, wypadki w pracy, zabójstwa czy samobójstwa. W rezultacie, w 2000 roku zaledwie 56% mężczyzn dożywało wieku emerytalnego (60 lat). Zjawisko to istotnie wpływa na obniżenie średniej prognozowanej długości życia w Rosji, która w przypadku mężczyzn nie przekracza 60 lat, i jest nawet gorsza niż porównywalne wskaźniki z lat 60. XX wieku. Mimo to społeczeństwo rosyjskie starzeje się. Trendy demograficzne obserwowane w Rosji pozwalają prognozować dalszy znaczący spadek ludności tego państwa.

B. Rosja jest państwem wieloetnicznym, choć zdominowanym przez Słowian. Procesy demograficzne zachodzące w każdym z zamieszkujących ją narodów charakteryzują się własną dynamiką. Największy spadek liczebności zanotowały narody o niskim przyroście naturalnym, jednocześnie wykazujące dużą skłonność do emigracji, takie jak Żydzi czy Niemcy. Największy przyrost liczebności, w porównaniu z ostatnim spisem powszechnym, zanotowały narody napływowe: Ormianie i Azerowie. O ile na zdecydowanej większości obszaru Federacji Rosyjskiej doszło do spadku liczby ludności, o tyle na określonych terytoriach, na przykład Kaukazie Północnym, możemy wręcz mówić o boomie demograficznym. W rezultacie, średnia wieku statystycznego etnicznego Rosjanina wyniosła w 2002 roku – 37,6 lat, Ingusza – 22,7, a Tuwijczyka – 23 lata. Wskaźniki te będą w najbliższej przyszłości określały dynamikę zmian na mapie etnicznej Rosji.

C. W czasach ZSRR państwo występowało jako główny inicjator procesów migracyjnych wewnątrz kraju, przerzucając ludzi, często wbrew ich woli, do realizacji różnych, strategicznych przedsięwzięć. Po rozpadzie imperium dynamika

ruchów migracyjnych osłabła, zmieniły one także swój charakter. Rozpoczęła się wędrowna ludów, żywiołowa repatriacja. O jej potencjalnej skali świadczy fakt, że tylko etnicznych Rosjan, poza granicami Federacji Rosyjskiej, pozostało 25,3 mln. A problem ten w różnym zakresie dotyczył wszystkich państw powstałych po rozpadzie ZSRR. Teza, że napływ osób rosyjskojęzycznych może w znacznym stopniu zrekompensować straty ludnościowe wynikające z niskiego przyrostu naturalnego, w przypadku Rosji sprawdziła się jedynie na początku lat 90. Obecnie wskaźnik rekompensaty przez migrantów strat ludnościowych wynosi około 10%. A bez zmiany atmosfery społecznej wokół migracji oraz wdrożenia kosztownych programów repatriacyjnych Rosja nie może oczekiwać znacznego zwiększenia liczby legalnych migrantów.

D. Północno-wschodnie obszary Federacji Rosyjskiej, obejmujące większość terytoriów tego państwa, jedynie w ograniczonym stopniu nadają się do stałego osadnictwa. Władze z różnych względów – militarnych, naukowych, gospodarczych – zainteresowane były utrzymywaniem tam stałych osad ludzkich. Osadników zachęcano m.in. obietnicą większych zarobków i wcześniejszych emerytur. Po rozpadzie ZSRR ta polityka załamała się. Nastąpił odpływ ludności nierdzennej z obszarów o niesprzyjających warunkach klimatycznych w kierunku południowo-zachodnim. Dysproporcje w gęstości zaludnienia

poszczególnych podmiotów federacji jeszcze się pogłębiły. Obecnie na obszarze obejmującym ok. 10% terytorium Rosji mieszka ponad 60% jej ludności. Wydaje się, że bez interwencji państwa, wdrożenia odpowiednich programów motywacyjnych proporcje te w najbliższym czasie mogą się jeszcze pogorszyć.

1.1. Podstawowe wskaźniki demograficzne

Najbardziej widocznym przejawem kryzysu demograficznego w Rosji jest kurcząca się liczba ludności tego kraju. Rosja nigdy nie należała do państw o dużej gęstości zaludnienia, jednak w centralnych guberniach już w XIX wieku odczuwano ostry głód ziemi. Obecnie nawet w tym regionie jest wiele wyludnionych osad, a ziemia nie jest uprawiana. Spis powszechny z 2002 roku ujawnił, że w Federacji Rosyjskiej znajduje się ok. 13 tys. opuszczonych miejscowości. Główną przyczyną spadku liczby ludności Rosji jest znaczny wzrost śmiertelności, któremu towarzyszy spadek liczby narodzin. Długotrwałe oddziaływanie tych czynników prowadzi do zmian strukturalnych w społeczeństwie, m.in. zmiany jego struktury wiekowej, a tym samym utrwała i pogłębia negatywne tendencje demograficzne.

Tabela nr 1. Liczba ludności Rosji oraz stopień jej urbanizacji

Rok	Cała ludność (mln)	w tym (w mln)		Procent w stosunku do ogółu	
		miejska	wiejska	miejska	wiejska
1959	117,2	61,1	56,1	52	48
1970	129,9	80,6	49,3	62	38
1979	137,4	94,9	42,5	69	31
1989	147,0	108,0	39,0	73	27
1993	148,6	108,7	39,9	73	27
1996	148,3	108,3	40,0	73	27
2001	146,3	107,1	39,2	73	27
2002	145,6	106,7	38,9	73	27
2003	145,0	106,3	38,7	73	27
2004	144,2	105,8	38,4	73	27
2005	143,5	104,7	38,8	73	27

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji

W okresie powojennym kolejne spisy powszechne rejestrowały systematyczny wzrost ludności Rosji (tabela nr 1), w tempie średniorocznym rzędu miliona osób. Ostatni sowiecki spis z 1989 roku zarejestrował 147 milionów mieszkańców Rosji. Liczba ta osiągnęła apogeum w 1993 roku, po czym zaczęła systematycznie maleć. Dane Federalnej Służby Statystyki Państwowej Rosji (FSSP) z 2005 roku mówią już tylko o 143,5 mln obywateli Rosji, co oznacza, że w ciągu dwunastu lat ich liczba spadła o 5,1 mln osób. Zwraca uwagę fakt, że po dynamicznych zmianach wskaźnik urbanizacji ustabilizował się, a liczba ludności wiejskiej spada stosunkowo wolniej niż ludności miast. Jest to tym bardziej ciekawe, że według jednej z teorii obecny kryzys demograficzny został spowodowany nazbyt forsowną urbanizacją kraju.

Liczba urodzin zaczęła w Rosji w ostatnim czasie rosnąć (tabela nr 2), jednak nie świadczy to o zmianie tendencji, lecz jedynie o wpływie cyklu. Liczba urodzin w Rosji jest w dużym stopniu kształtowana przez niż wojenny i wyż powojenny. Ostatni wyż, wzmocniony przez realizowaną wówczas politykę propagowania abstynencji, miał miejsce w połowie lat 80. XX wieku. I to jego zasługą jest

obserwowany ostatnio wzrost liczby narodzonych dzieci w Federacji Rosyjskiej. Wejście w wiek reprodukcyjny pokolenia niżej lat 90. doprowadzi do powtórnego spadku liczby narodzin. Najniższy poziom cyklu wystąpi około roku 2020. Na to zjawisko nakłada się stała tendencja spadku wskaźnika dzietności.

Dzietność w Rosji spadała na przestrzeni całego XX wieku. Przed II wojną światową rodziło się ponad 4 mln dzieci rocznie, a w 1990 roku jeszcze ok. 2 mln. Najniższa liczba narodzin przypadła na rok 1999 roku, kiedy to na świat przyszło ok. 1,2 mln Rosjan, a współczynnik dzietności wyniósł 1,15, podczas gdy prosta zastępowalność pokoleń wymaga, aby wskaźnik ten wynosił ok. 2,2 dziecka na jedną kobietę.

Spadek liczby dzieci rodzonych przez statystyczną kobietę w wieku reprodukcyjnym jest zjawiskiem charakterystycznym dla całej cywilizacji europejskiej, wynikającym z takich uwarunkowań, jak: wydłużenie średniego okresu życia, zwiększenie aktywności zawodowej kobiet czy zmiana tradycyjnego modelu rodziny. Federacja Rosyjska ze średnim współczynnikiem dzietności, wynoszącym w 2003 roku 1,3, zajmowała na liście państw o najniższej dzietności 29–34 miejsce (m.in. razem z Austrią i Szwajcarią). Na obszarze

Tabela nr 2. Przyrost naturalny i oczekiwana długość życia w Rosji

Rok	Liczba narodzin (w tys.)	Liczba zgonów (w tys.)	Różnica (w tys.)	Koeficjent dzietności	Oczekiwana długość życia
1991	1795	1691	104	1,732	69,01
1992	1588	1807	-219	1,552	67,89
1993	1379	2129	-750	1,385	65,14
1994	1408	2301	-893	1,400	63,98
1995	1364	2204	-840	1,344	64,64
1996	1305	2082	-777	1,281	65,89
1997	1260	2016	-765	1,230	66,64
1998	1283	1989	-706	1,242	67,02
1999	1215	2144	-929	1,157	65,93
2000	1267	2225	-958	1,190	65,27
2001	1312	2255	-943	1,223	65,30
2002	1397	2332	-935	1,286	64,80
2003	1477	2366	-889	1,319	64,90
2004	1508	2298	-790	1,340	65,30
2005	1460	2303	-843	b.d.	b.d.

Źródło: L. Rybakowski, *Demograficeskoje buduszczeje Rossii i migracyonnyje processy*, Socis 3/2005; Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji

b. ZSRR jeszcze gorsze wskaźniki miały m.in. Białoruś, Mołdawia i Ukraina – po 1,2, oraz Litwa i Łotwa – po 1,3¹.

Jedną z głównych przyczyn zmniejszającej się liczby rodzonych dzieci jest pogłębiający się kryzys instytucji rodziny. Większość zawieranych małżeństw rozpada się. Według spisu z 2002 roku, 47% rosyjskich kobiet mogących prawnie wstąpić w związek małżeński (w wieku ponad 16 lat) żyje samotnie. Z nich 18% nigdy nie było w związku małżeńskim, 18% to wdowy, a 11% – rozwiedzione. Związki zawierane są w coraz starszym wieku, coraz później zapadają decyzje o chęci posiadania dziecka. Zmienia się także sam model rodziny i są to przemiany długofalowe. Między dwoma ostatnimi spisami powszechnymi udział rodzin z dwoma i więcej dziećmi zmniejszył się dwa razy, a udział rodzin z jednym dzieckiem zwiększył się o jedną trzecią. Obecnie wśród rodzin z dziećmi – ok. 66% rodzin ma jedno, a ok. 28% – dwoje dzieci. W 2003 roku już 29,7% dzieci urodziło się w związkach nieformalnych.

Na gwałtowne załamanie przyrostu naturalnego w Rosji na początku lat 90. wpłynął także proces rozpadu ZSRR i towarzyszący mu kryzys społeczno-ekonomiczny. Doszło wówczas do rozwoju takich patologicznych zjawisk, jak: rozpowszechnienie się chorób wenerycznych, choroby alkoholowej, narkomanii i przestępczości. W latach 90. w rosyjskich więzieniach przebywało średnio ponad milion osób, czyli prawie jeden procent dorosłej populacji, głównie mężczyzn w wieku reprodukcyjnym. Więzienia były rozsadanikami chorób, m.in. AIDS².

Zaniedbano kwestię edukacji seksualnej. Przerwanie ciąży jest wciąż głównym środkiem antykoncepcyjnym stosowanym przez kobiety rosyj-

skie. Zabiegów aborcyjnych wykonuje się więcej niż przyjęć porodów. Według oficjalnych danych, w 2004 roku było ich ok. 1,8 mln, z tego 10% dotyczyło niepełnoletnich dziewcząt³. Jak się oblicza, w przypadku 7–8% kobiet zabiegi przerywania ciąży prowadzą do bezpłodności. W Rosji problem bezpłodności dotyka ok. 15% wszystkich związków. W przedziale wiekowym 15–49 lat z 39,1 mln kobiet około 6 mln jest bezpłodnych⁴. Władze państwowe Federacji Rosyjskiej dotychczas w niedostatecznym stopniu interesują się problemem leczenia bezpłodności, nie widząc w tym skutecznej metody zwiększenia przyrostu naturalnego⁵.

Długoterminowej tendencji spadku liczby narodzin towarzyszy długoterminowa tendencja wzrostu liczby przypadków śmierci. W 1991 roku w Rosji zmarło 1691 tys. osób, a w 2004 roku – już 2298 tys. (przy mniejszej liczbie ludności). Główną przyczyną śmierci w Rosji, tak jak i w pozostałych państwach europejskich, są choroby układu krążenia. Specyfiką rosyjską jest jednak to, że na drugim miejscu wśród przyczyn śmierci znajdują się tzw. przyczyny zewnętrzne, to jest różnego typu wypadki. Przeciętny Rosjanin umiera na tzw. przyczyny zewnętrzne 3,6 razy częściej, a przeciętna Rosjanka 1,9 razy częściej niż mieszkańcy UE i USA. Problem ten dotyczy głównie mężczyzn w wieku produkcyjnym, a o jego skali świadczy fakt, że dotyczy on średnio ponad 20% przypadków śmierci wśród mężczyzn⁶. Zjawisko to wywiera bardzo negatywny wpływ na procesy demograficzne, przyczyniając się zarówno do spadku przyrostu naturalnego, jak i obniżenia średniej długości życia.

Średnia długość życia ludzkiego jest jednym z wskaźników świadczących o poziomie rozwoju cywilizacyjnego państwa. W Rosji regres w tej dziedzinie nastąpił już w latach 70. XX wieku.

Tabela nr 3. Status rodzinny według grup wiekowych (w procentach)

Wiek	W związku małżeńskim (%)	W nieformalnym związku (%)	Poza związkiem (%)
18–24	19	6	75
25–34	58	9	33
35–44	71	6	23
45–59	70	4	26
60 i więcej	46	2	52

Źródło: *Nowoje Wriemia*, nr 24/2005

O ile jeszcze w roku 1965 kobiety w Rosji i USA żyły przeciętnie tyle samo, a Rosjanie tylko 2,5 roku krócej niż Amerykanie, o tyle obecnie różnice wynoszą już kilkanaście lat. W roku 1959 mężczyzna w Rosji miał szansę dożyć średnio wieku 63,2 lat, a kobieta 71,7 lat. W roku 1975 wskaźniki te wynosiły odpowiednio 62,6 i 73,2,

a w roku 2000 – 59,0 i 72,2. Przy czym, o ile początkowo szybciej spadała średnia życia mężczyzn, o tyle obecnie dają się także zaobserwować niekorzystne tendencje dotyczące średniej długości życia kobiet. Badacze obliczyli, że gdyby w Rosji wystąpiły takie tendencje w tej dziedzinie jak w Europie Zachodniej, to w latach

Tabela nr 4. Szanse osoby 20-letniej na przekroczenie wieku 55, 60 i 65 lat (w procentach)

Rok	Mężczyźni			Kobiety		
	Do 55 lat	Do 60 lat	Do 65 lat	Do 55 lat	Do 60 lat	Do 65 lat
1965	80,4	73,2	62,9	91,9	88,4	82,8
1980	72,9	64,4	53,9	91,0	86,8	80,8
1995	64,1	54,0	42,8	88,3	83,4	76,5
2000	66,3	56,0	44,7	89,4	84,7	77,7

Źródło: A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *Pierspektiwy razwitiya Rossii: rol diemograficzeskogo faktora*, Moskwa 2003

Tabela nr 5. Ludność Rosji według wieku i płci

	W tysiącach			W procentach			Liczba kobiet na 1000 mężczyzn		
	1989	2001	2004	1989	2001	2004	1989	2001	2004
Cała ludność	147022	146303	144168	100	100	100	1140	1147	1151
Grupy wiekowe									
0–4	12032	6367	6632	8,2	4,4	4,6	963	950	951
5–9	11360	7762	6733	7,7	5,3	4,7	969	955	956
10–14	10592	11789	9247	7,2	8,1	6,4	972	961	957
15–19	9968	12321	12579	6,8	8,4	8,7	947	966	969
20–24	9755	11106	11941	6,6	7,6	8,3	968	983	978
25–29	12557	10451	10796	8,5	7,1	7,5	970	985	1000
30–34	12863	9620	10024	8,8	6,6	7,0	987	997	1004
35–39	11684	11333	9664	7,9	7,8	6,7	1007	1025	1035
40–44	7663	12651	12166	5,2	8,6	8,4	1029	1055	1065
45–49	7955	11434	11876	5,4	7,8	8,2	1112	1104	1119
50–54	9593	9409	10416	6,5	6,4	7,2	1154	1157	1183
55–59	8399	4995	6435	5,7	3,4	4,5	1258	1287	1269
60–64	8360	8906	6368	5,7	6,1	4,4	1581	1421	1477
65–69	4510	5904	6999	3,1	4,0	4,9	2298	1591	1624
70+	9646	12255	12292	6,6	8,4	8,5	3125	2549	2474
Osoby w wieku:									
przedprodukcyjnym	35995	28387	25014	24,5	19,4	17,3	968	958	956
produkcyjnym*	83746	88040	89896	57,0	60,2	62,4	928	982	978
poprodukcyjnym	27196	29876	29258	18,5	20,4	20,3	2915	2175	2334

* W Federacji Rosyjskiej do osób w wieku produkcyjnym zalicza się mężczyzn między 16 a 59 rokiem życia oraz kobiety między 16 a 54 rokiem życia

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji, *Rossija w cyfrach 2004*

1966–2000 liczba zgonów byłaby mniejsza o 14,2 mln przypadków⁷.

O pogorszeniu się standardów życia w Rosji świadczy fakt, że w roku 2000 do wieku emerytalnego dożywało tam jedynie 56% mężczyzn i ponad 89% kobiet (tabela nr 4). W 1965 roku wskaźniki te wynosiły: 73,2% dla mężczyzn i 91,9% dla kobiet. W przypadku mężczyzn można mówić o sytuacji katastrofalnej – dla nich obecna granica wieku emerytalnego, dość niska w porównaniu z wieloma państwami europejskimi, i tak wydaje się zawyżona i społecznie niesprawiedliwa.

Ludność Rosji starzeje się. Według spisu z 2002 roku, po raz pierwszy w najnowszej historii państwa, kategoria wiekowa „ponad 60 lat” okazała się liczniejsza od kategorii wiekowej „do 14 lat” (stosunek 18,5% do 16,4%). Jak widać z danych przytoczonych w tabeli nr 5, w Federacji Rosyjskiej następuje proces odwracania się piramidy wiekowej. Jeszcze w 1989 roku najmłodsza kategoria wiekowa (0–4 lata) liczyła 12 032 tys. osób (8,2% całej populacji), a najstarsza (70+) liczyła 9646 tys. osób (6,6% populacji). W 2004 roku proporcje te się odwróciły: najmłodsza kategoria wiekowa liczyła 6632 tys. osób, co stanowiło 4,6% populacji, a najstarsza 12 292 tys. osób – 8,5% populacji.

W ciągu ostatnich piętnastu lat liczba osób w wieku przedprodukcyjnym zmalała w Rosji o ok. 30%. Rocznie niżej już zaczynają wkraczać na rynek pracy, mimo to liczba osób w wieku produkcyjnym zacznie spadać dopiero w następnej dekadzie. W 2000 roku liczba osób w tym wieku wynosiła 86,5 mln, w 2010 roku – w zależności od wariantu rozwoju sytuacji demograficznej – bę-

dzie się ona wahać między 86,1 a 89,2 mln osób, w roku 2020 – między 73,8 a 82,4 mln, w 2030 roku – między 67,0 a 82,0 mln, w 2040 roku – między 58,1 a 79,2 mln, w 2050 roku – między 47,7 a 74,4 mln osób⁸. Według prognoz, przy najgorszym wariantcie rozwoju sytuacji, do 2050 roku liczba osób w wieku produkcyjnym może się w Rosji zmniejszyć o ok. 39 mln, czyli prawie o połowę. Siły Zbrojne Federacji Rosyjskiej mogą natomiast już w ciągu najbliższych dziesięciu lat zetknąć się ze spadkiem o połowę liczby mężczyzn w wieku poborowym.

Proporcja między osobami pracującymi i niepracującymi nie zmieni się radykalnie. Zmieni się natomiast struktura wiekowa osób niepracujących, w której w coraz większym stopniu będą dominowały osoby w wieku emerytalnym. Zwiększy to na pewno nacisk finansowy na system emerytalny, choć jeżeli nie dojdzie do znacznego wydłużenia prognozowanej średniej długości życia, to wydolność tego systemu nie powinna budzić obaw. Naturalna w niższych kategoriach wiekowych przewaga liczebna mężczyzn, ze względu na ich nadumieralność w Federacji Rosyjskiej, jest stosunkowo szybko niwelowana na korzyść kobiet. Należy przypuszczać, że tendencja ta się utrzyma.

Dane zawarte w tabeli nr 6 odpowiadają prognozom upublicznionym w 2003 roku, w przygotowanym przez ekspertów ONZ raporcie na temat rozwoju potencjału ludzkiego w Federacji Rosyjskiej⁹. Podobne dane zaprezentował w roku 2005 minister rozwoju regionalnego Władimir Jakowlew, który powołując się na ocenę ekspertów Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej stwierdził, że do połowy stulecia ludność Rosji zmniejszy się o jedną trzecią¹⁰. Autorzy pracy *Procesy*

Tabela nr 6. Prognozowana liczba ludności Rosji do roku 2050 (w mln)

Rok	Średnia prognoza	Prognoza 80%*	Prognoza 95%*
1950	102	102	102
1975	134	134	134
2000	146	146	146
2025	124	118–130	111–137
2050	98	86–111	71–127

* Procenty dot. wiarygodności prognozy

Źródło: A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *Pierspektiwy razwitija Rossii: rol diemograficzeskogo faktora*, Moskwa 2003, s. 24

demograficzne w Rosji XXI wieku (A. Antonow i inni) utrzymują, że w 2050 roku ludność państwa zmniejszy się o 54,2 mln, z tego 38,5% będzie w wieku ponad 60 lat, a jedynie 9,4% w wieku do 14 lat. Wariantowe badania mówią także o dużym spadku liczby kobiet w wieku reprodukcyjnym (15–49 lat). W 2000 roku kobiet takich było 39,1 mln. W 2010 roku będzie ich od 36,2 do 37,4 mln; w 2020 roku – od 31,7 do 35,4 mln; w 2030 roku – od 28,2 do 34,4 mln; w 2040 roku – od 22,5 do 31,2 mln; a w 2050 roku – od 20,1 do 31,4 mln¹¹.

Długoterminowe prognozy niosą ze sobą spore ryzyko błędu, dlatego należy je traktować z dużą dozą ostrożności. Z drugiej strony, naukowcy w swoich analizach biorą pod uwagę bardzo dużo czynników, a wyniki podawane są wariantowo. Należy więc przyjąć, że jeżeli nie dojdzie do jakichś kataklizmów, to w ciągu najbliższych dwudziestu lat liczba ludności Rosji spadnie o około 13 mln, a piramida wiekowa ulegnie jeszcze większemu zdeformowaniu.

1.2. Struktura narodowościowa państwa

Federacja Rosyjska jest państwem wieloetnicznym i wielowyznaniowym, w jej skład wchodzi m.in. 21 republik narodowych. W wynikach spisu powszechnego z 2002 roku uwzględniono 166 narodów (a w ich ramach jeszcze dodatkowo 26 grup etnicznych)¹². Różnice między poszczególnymi narodami są znaczące, zarówno jeśli chodzi o liczebność (od liczącego ponad 100 mln osób narodu rosyjskiego po kilkusetosobowe narody Dalekiej Północy), status polityczno-prawny (autochtoniczne, napływowe), stopień rozwoju, jak i rozmieszczenie na terytorium państwa (zamieszkują zwarcie bądź w rozproszeniu). Ze względu na te różnice, dynamika procesów demograficznych zachodzących w ramach poszczególnych narodów nie może być tożsama.

W porównaniu do sytuacji u schyłku lat 80. struktura etniczna Rosji na początku obecnego tysiąclecia nie zmieniała się w sposób znaczący. Najliczniejszą grupą narodowościową pozostali Rosjanie, którzy dominują nad pozostałymi narodami zamieszkującymi Federację Rosyjską. Drugi pod względem liczebności naród – Tatarzy – ustępuje Rosjanom ponad 20-krotnie, a z autochtonicznych narodów Rosji jeszcze tylko trzy prze-

kroczyły milion osób: Czeczeni, Czuwasze i Baszkirzy. Przy tak dużych dysproporcjach w liczebności potrzeba dekad, aby nawet rozbieżne tendencje demograficzne poszczególnych narodów przełożyły się na znaczące zmiany struktury etnicznej Rosji. Tendencja jest jednak jednoznaczna – udział etnicznych Rosjan spada. O ile według spisu z 1959 roku stanowili oni 83,3% ludności Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR), o tyle w 1979 roku – 82,6%, w 1989 roku – 81,5%, a w 2002 roku już tylko 79,8% ludności państwa.

Odsetek Rosjan w Federacji Rosyjskiej utrzymywał się na wyższym poziomie, niż wynikałoby to z prostych wskaźników dotyczących dzietności i śmiertelności, przede wszystkim dzięki migracjom oraz procesom asymilacyjnym. Po rozpadzie ZSRR poza granicami państwa rosyjskiego pozostało ponad 25 mln etnicznych Rosjan, którzy stopniowo, głównie na własny rachunek, zaczęli wracać do swojej historycznej ojczyzny. Etniczni Rosjanie przeważali wśród osób migrujących do Rosji i stanowili mniejszość wśród emigrujących z Federacji Rosyjskiej. Rosjanie jako naród dominujący w państwie, liczebnie i cywilizacyjnie, najwięcej skorzystali także na naturalnych procesach asymilacyjnych, kosztem m.in. takich narodów, jak Ukraińcy czy Białorusini. Tym można m.in. wyjaśnić tak znaczny spadek liczebności tych narodów. Według spisu z 2002 roku etniczni Rosjanie stanowili większość w 74 z 89 podmiotów federacji. W okresie między spisami ich odsetek wzrósł w 40 podmiotach, jednak, co ciekawe, aż w 16 z 21 republik narodowych odsetek Rosjan zmalał.

Największe zmiany w strukturze etnicznej Federacji Rosyjskiej były rezultatem nie przyrostu naturalnego, lecz procesów migracyjnych. To one właśnie spowodowały radykalne zmniejszenie liczebności takich narodów, jak Żydzi czy Niemcy. Szczególnie dobrze widoczne jest to na przykładzie Żydów. Z narodu liczącego w 1989 roku 537 tys. osób, w 2002 roku w Rosji pozostało jedynie ok. 230 tys. osób. Przeciwnie tendencje migracyjne dotyczyły takich narodów, jak Ormianie czy Azerowie. W okresie między spisami podwoiły one swoją liczebność. Jeszcze większy wzrost procentowy zanotowali Tadzycy (z 38 tys. do 120 tys. osób) czy Chińczycy (z 5,2 tys. do 35 tys. osób). Narody europejskie były wypierane

na Zachód, a na ich miejsce napływały narody z Kaukazu Południowego i Azji Centralnej. Tendencja ta utrzyma się także w najbliższej przyszłości.

Wśród narodów autochtonicznych największy przyrost naturalny zanotowały głównie wyznające islam narody Kaukazu Północnego: Czeczeni, Ingusze, Awarowie, Dargijczycy, Lezgini, Kumycy itd. W tym wypadku możemy nawet mówić o boomie demograficznym, choć badacze nie są zgodni co do oceny stopnia wiarygodności spisu powszechnego dla części etnosów. Wszędzie tam, gdzie w ramach poszczególnych republik dochodzi do rywalizacji różnych narodowości (Dagestan, Baszkiria) lub też podmiot w dużym stopniu jest uzależniony od dotacji z centrum (Ingu-

szetia, Czeczenia, Tuwa), miejscowe władze mogły podjąć próbę wpłynięcia na wyniki spisu¹³. Jednak nawet jeżeli w części republik doszło do manipulacji, to i tak nie ulega wątpliwości, że żyjące tam narody mają, w przeciwieństwie do Rosjan, dodatni przyrost naturalny. Podobne do rosyjskich tendencje demograficzne występują jedynie wśród dawno podbitych narodów zamieszkujących obszary środkowego biegu Wołgi: Czuwaszów, Maryjczyków, Udmurtów, Mordwinów i częściowo Tatarów.

Tabela nr 7. Najliczniejsze narody Rosji (skupiające ponad 400 tys. osób) według spisów powszechnych z lat 1926–2002 (w tys.)

Narody	Rok						
	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002
Ogółem	100626	108262	117534	130079	137410	147022	145164
Awarowie	178	236	250	362	438	544	757
Azerowie	28	43	71	96	152	336	621
Baszkirzy	712	825	954	1181	1291	1345	1674
Białorusini	638	452	844	964	1052	1206	815
Buriaci	237	221	252	313	350	417	445
Czeczeni	318	400	261	572	712	899	1361
Czuwasze	1115	1346	1436	1637	1690	1774	1637
Dargijczycy	126	152	153	224	280	353	510
Ingusze	72	91	56	137	166	215	412
Jakuci	241	242	233	295	327	380	444
Kabardyjczycy	140	161	201	277	319	386	520
Kazachowie	3852	356	382	478	518	636	655
Kumycy	95	110	133	187	226	277	423
Lezgini	93	100	114	170	203	257	412
Maryjczycy	428	476	498	581	600	644	605
Mordwini	1335	1375	1211	1177	1111	1073	845
Niemcy	806	811	820	762	791	842	597
Ormianie	195	205	256	299	365	532	1130
Osetyjczycy	157	196	248	313	352	402	515
Rosjanie	74072	89740	97864	107748	113522	119866	115869
Tatarzy	3241	3683	4074	4755	5006	5522	5593
Udmurci	514	600	616	678	686	715	637
Ukraińcy	7873	3204	3359	3346	3658	4363	2943

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji, www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php

Na obszarach Rosji już od kilkunastu lat trwa proces koncentrowania się autochtonicznych narodów (tabela nr 8). Dotyczy to głównie etnosów mających własne republiki narodowe w składzie Federacji Rosyjskiej. W okresie między spisami wszystkie tego typu narody zwiększyły stopień

swojej koncentracji, to znaczy wzrósł odsetek przedstawicieli danego narodu mieszkających w swojej tytularnej republice. Dla Kaukazu Północnego średnia wynosi już ok. 90%. Najbardziej rozmyte granice etniczne występują w rejonie nadwożańskim, gdzie częściowo jest to uwa-

Tabela nr 8. Tytularne narody w swoich republikach

Republika		Tytularne narody			
		Jaką część ludności republiki stanowią (w %)		Jaka część narodu mieszka w swojej republice (w %)	
		2002	1989	2002	1989
Czeczeno-Inguszetia*	Ogółem	94,9	70,7		
	Czeczeni	71,7	57,8	82,9	81,7
	Ingusze	23,2	12,9	88,1	76,1
Dagestan	Ogółem	86,6	80,2		
	Awarowie	29,4	27,5	93,1	91,2
	Dargijczycy	16,5	15,6	83,4	79,4
	Kumycy	14,2	12,9	86,6	83,6
	Lezgini	13,1	11,3	81,8	79,4
	Lakowie	5,4	5,1	89,3	86,3
Tuwa	Tuwijczycy	77,0	64,3	96,7	96,3
Czuwaszja	Czuwasze	67,7	67,8	54,3	51,1
Kabardyno-Bałkaria	Ogółem	67,0	57,6		
	Kabardyjczycy	55,3	48,2	95,9	94,2
	Bałkarzy	11,6	9,4	96,8	90,4
Osetia Północna	Osetyjczycy	62,7	53,0	86,5	83,2
Kałmucja	Kałmucy	53,3	45,4	89,6	88,2
Tatarstan	Tatarzy	52,9	48,5	36,0	32,0
Karaczajo-Czerkiesja	Ogółem	49,8	40,9		
	Czerkiesi	11,3	9,7	81,9	79,3
	Karaczajowie	38,5	31,2	88,0	86,1
Jakucja	Jakuci	45,5	33,4	97,4	96,1
Mari-Eł	Maryjczycy	42,9	43,3	51,7	50,4
Ałtaj	Ałtajczycy	32,7	31,0	92,5	85,2
Mordwa	Mordwini	31,9	32,5	33,7	29,2
Baszkortostan	Baszkirzy	29,8	21,9	73,0	64,2
Udmurcja	Udmurci	29,3	30,9	72,3	69,5
Buriacja	Buriaci	27,8	24,0	61,3	59,8
Komi	Komi	25,2	23,3	87,4	86,7
Adygea	Adygejczycy	24,2	22,1	84,1	77,7
Chakasja	Chakasi	12,0	11,1	86,5	80,1
Karelia	Karelowie	9,2	10,0	70,3	63,2

* W skład Federacji Rosyjskiej wchodzi obecnie dwie odrębne republiki: Czeczenia i Inguszetia, jednak ze względów metodologicznych w tabeli zaprezentowano dane dla obszaru dawnej Autonomicznej Republiki Czeczeno-Inguskiej

Źródło: www.socpol.ru/atlas/overviews/settlement/index.shtml

runkowane historycznie, a częściowo wynika z polityki władz centralnych dążących do osłabienia żywiołu tatarskiego.

Różnice w przyroście naturalnym oraz migracje sprawiają, że Rosjanie są stopniowo wypierani z części skolonizowanych przez siebie terytoriów. Dotyczy to zarówno Kaukazu Północnego, jak i Syberii oraz Dalekiego Wschodu. W szesnastu republikach narodowych udział tytułarnych nacji w zaludnieniu zwiększył się. W kilku przypadkach były to wzrosty znaczące, na przykład

w Tuwie o 12,7 punktów procentowych, w Jakucji o 12,1, a w Osetii Północnej o 9,7. Jeszcze większy był wzrost w Czeczenii, ale w tym wypadku decydującym czynnikiem były działania wojenne. Według spisu z 2002 roku narody tytułarne stanowią większość w 9 z 21 republik. W zasadzie są to wszystkie republiki kaukaskie, jeśli nie liczyć Adygei, która stanowi enklawę w ramach Kraju Krasnodarskiego. We wschodniej części Kaukazu Północnego następuje proces marginalizacji liczbowej etnicznych Rosjan.

Tabela nr 9. Średnia wieku wybranych narodów Federacji Rosyjskiej w 2002 roku (w latach)

Narodowość	Średnia wieku całej populacji	Mężczyźni	Kobiety
Rosjanie	37,6	34,0	40,5
Tatarzy	37,7	35,3	39,6
Ukraińcy	45,9	44,7	47,3
Baszkirzy	34,2	32,1	36,2
Czuwasze	38,6	36,4	40,4
Czeczeni	22,8	22,1	23,5
Ormianie	32,8	33,4	32,0
Mordwini	44,4	42,1	46,9
Awarowie	24,6	23,8	25,4
Białorusini	48,0	45,9	50,2
Kazachowie	30,2	29,4	31,0
Udmurci	40,0	37,4	42,0
Azerowie	29,5	31,9	24,6
Maryjczycy	36,7	34,5	38,5
Niemcy	39,7	38,2	41,2
Kabardyjczycy	28,2	27,1	29,3
Osetyjczycy	34,1	32,5	35,7
Dargijczycy	24,6	23,9	25,3
Buriaci	28,6	26,6	30,5
Jakuci	26,9	25,1	28,7
Kumy	24,6	23,7	25,4
Ingusze	22,7	22,4	23,0
Lezgini	25,4	25,2	25,7
Komi	38,8	35,8	41,0
Tuwijczycy	23,0	21,7	24,2
Żydzi	57,5	55,7	61,1
Karaczajowie	29,5	28,3	30,5
Kańmucy	31,3	29,2	33,3
Adygejczycy	34,2	32,4	36,0
Komi-Permiacy	40,8	38,6	42,7
Bańkarzy	30,1	29,5	30,7

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej; dane spisu powszechnego z 2002 r.

Z danych przytoczonych w tabeli nr 9 wyraźnie widać, że różnice między średnią wieku poszczególnych populacji są znaczące. Rosję zamieszkują narody, które można zaliczyć do grupy narodów starych wiekiem, na przykład: Żydzi, Ukraińcy czy Białorusini, oraz narody młode wiekiem, takie jak: Czeczeni, Dargijczycy czy Tuwijczycy. Średnia wieku przeciętnego przedstawiciela „narodu starego” przekracza 45 lat, natomiast przedstawiciela „narodu młodego” jest mniejsza niż 25 lat. Różnice te są częściowo uzasadnione średnią długością życia, która w wypadku tzw. narodów starych jest zazwyczaj większa, co oznacza, że ich poziom życia jest wyższy. Niemniej wskaźnik ten może być użyteczny dla określenia dynamiki zmian na mapie etnicznej Federacji Rosyjskiej. Należy założyć, że w najbliższej przyszłości udział narodów starych w populacji Rosji będzie spadał, a narodów młodych rość.

Dla spójności Rosji kluczowe znaczenie ma odsetek zamieszkujących ją etnicznych Rosjan, ponieważ to oni kształtują etniczno-cywilizacyjne oblicze tego państwa. Rosjanie wciąż stanowią znaczącą większość ludności, jednak ich udział stopniowo spada. W ciągu ostatniej dekady zmniejszył się o ok. 2 punkty procentowe. Wszelkie dane (przyrost naturalny, oblicze etniczne migracji) przemawiają za tym, że tendencja ta nie tylko się utrzyma, ale że tempo spadku jeszcze się zwiększy. Rosjanie będą wypierani z Kaukazu Północnego oraz innych republik narodowych, położonych wzdłuż południowych granic państwa. Wzmocni się natomiast ich obecność na europejskiej północy (m.in. Karelia) oraz w niektórych rejonach nadwołżańskich. Przy czym w rejonie środkowej i południowej Wołgi wpływy prawosławia i islamu przeplatają się, dlatego trudno jednoznacznie prognozować, jaka tendencja tam ostatecznie zwycięży.

Obecnie najbardziej ekspansywne demograficznie są wyznające islam ludy Kaukazu Północnego. Wyraźna tendencja wzrostu liczby muzułmanów powinna zostać jeszcze wzmocniona przez ich masową migrację z Azji Centralnej. Wzrost liczby muzułmanów może wpłynąć na aktywizację religijną zsekularyzowanych narodów islamskich dorzecza Wołgi (Tatarzy, Baszkirzy). Nie można wykluczyć, że dojdzie wówczas do etniczno-wyznaniowej polaryzacji Rosji. Po jednej stronie będą kurczące się liczebnie i starzejące prawosławne społeczności słowiańskie, a po

drugiej – rosnąca liczebnie mozaika społeczeństw islamskich. Władze Rosji mogą zostać zmuszone do przewartościowania dominujących w państwie wzorców cywilizacyjnych.

Ze względu na niewielką liczebność większości narodów Dalekiej Północy i Syberii, procesy demograficzne, którym one podlegają, mają drugorzędne znaczenie dla przyszłości Rosji. Część z tych narodów zatracą świadomość etniczną. Umierają ich języki i tradycje. Proces ten ma wymiar globalny i wydaje się nieodwracalny. Odpiływ Rosjan z tych terenów może go jedynie opóźnić. Tak zwane zagrożenie chińskie, czyli masowy napływ Chińczyków na rosyjski Daleki Wschód, na razie nie znajduje potwierdzenia w danych.

1.3. Kwestie migracyjne

Po rozpadzie ZSRR zwiększył się wpływ procesów migracyjnych na sytuację demograficzną Rosji, i to nie tylko w aspekcie zmian struktury narodowościowej państwa, lecz także przyrostu naturalnego. Jednocześnie uległy zmianie charakter i dynamika ruchów migracyjnych. Migracje ludności występujące dotychczas w ramach jednego państwa zyskały charakter migracji zewnętrznych i to masowych. Ta zmiana, formalna w zakresie ilościowym, niosła ze sobą określone skutki prawne i społeczne. Znacząco spadła aktywność państwa w dziedzinie migracji, tak charakterystyczna dla czasów ZSRR, kiedy struktury państwowe występowały jako główny inicjator procesów migracyjnych. Doprowadziło to z jednej strony do wzrostu żywiołowości (chaosu) w tej dziedzinie, a z drugiej – do spadku ilościowego, gdyż społeczeństwo rosyjskie przez lata było oduczane od przejawiania wszelkiej inicjatywy, co musiało wpłynąć także na jego mobilność. W rezultacie obrót migracyjny Federacji Rosyjskiej z tak zwaną bliską zagranicą w latach 1991–2000 w porównaniu do poprzedniego okresu spadł o ok. 40%¹⁴. Przy czym rzeczywisty spadek w tym zakresie mógł być mniejszy, gdyż system rejestracji pracował o wiele mniej sprawnie niż poprzednio.

W pierwszym okresie istnienia ZSRR głównym źródłem rąk do pracy była rosyjska wieś. Stąd rekrutowano ludzi do zasiedlania nowych obszarów i wielkich budów socjalizmu. Rosyjska Federa-

cyjna Socjalistyczna Republika Radziecka miała ujemny bilans wymiany migracyjnej z pozostałymi republikami byłego ZSRR. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero w końcu lat 60. XX wieku, gdy Rosjanie zaczęli opuszczać Kaukaz Południowy. W latach 70. podobne procesy rozpoczęły się w Azji Centralnej. W efekcie, o ile w latach 1959–1974 RFSRR miała jeszcze ujemny bilans wymiany migracyjnej w wysokości ok. 2,1 mln osób, o tyle w latach 1975–1989 bilans ten był już dodatni i wynosił ok. 2,5 mln osób. Po rozpadzie ZSRR napływ migrantów do Rosji zaczął maleć i był to spadek znaczący – około 30-procentowy (tabela nr 10). Jednocześnie jednak o prawie 60% spadła liczba osób emigrujących z Rosji, co sprawiło, że dodatni bilans migracyjny podwoił się, osiągając wartość 3,8 mln osób.

Przez cały czas swego istnienia Federacja Rosyjska miała dodatnie saldo migracyjne. Na początku dekady lat 90. XX wieku napływ migrantów w znaczącym stopniu rekompensował Rosji straty ludnościowe wynikające z ujemnego przyrostu naturalnego. W latach 1992–1997 rekompensata z tego tytułu wyniosła ok. 62%. Dość szybko jednak proste rezerwy migracyjne obszaru b. ZSRR zaczęły się wyczerpywać, a rząd rosyjski nie przygotował żadnych programów repatriacyjnych. W latach 1992–2002 rekompensata łączna wyniosła już tylko ok. 45%, a jak wynika z danych (tabela nr 11), na początku obecnego wieku zmniejszyła się nawet do ok. 10% rocznie. Gwałtownemu pogorszeniu bilansu migracyjnego, jaki nastąpił w 2001 roku, towarzyszyło zaostrożenie w Rosji polityki dotyczącej sfery bezpieczeństwa oraz pogorszenie atmosfery społecznej wokół migrantów. Jak się przypuszcza,

Tabela nr 10. Wymiana migracyjna między Federacją Rosyjską i pozostałymi republikami b. ZSRR w latach 1981–2000 (w mln osób)

	1981–1990	1991–2000
Przyjechało do Rosji	8,9	6,9
Wyjechało z Rosji	7,2	3,1
Obrót migracyjny	16,1	10,0
Przyrost migracyjny	1,7	3,8

Źródło: Demoskop, nr 37/38 (8.10.–21.10.2001)

Tabela nr 11. Bilans migracyjny a przyrost naturalny w Federacji Rosyjskiej w latach 1992–2005 (w tys. osób)

Rok	Bilans migracyjny	Przyrost naturalny
1992	176	-219
1993	430	-750
1994	810	-893
1995	502	-840
1996	344	-777
1997	353	-765
1998	285	-706
1999	165	-929
2000	214	-958
2001	72	-943
2002	80	-935
2003	93	-889
2004	39	-793
2005	107	-843

Źródło: L. Rybakowski, *Demografические и миграционные процессы в России*, w: *Socis 3/2005*, Федеральная Служба Статистики Российской Федерации

wzrost liczby imigrantów w 2005 roku wynikał przede wszystkim z zalegalizowania pobytu przez osoby już przebywające w Rosji.

Jak wynika z tabel nr 12 i 13, tendencję spadkową obserwuje się w całej wymianie migracyjnej Federacji Rosyjskiej z zagranicą, przy czym różne jest tempo tego spadku. Migracja do Rosji w okresie 1997–2004 spadła ponad pięciokrotnie, natomiast wyjazdy z Rosji zmniejszyły się w tym okresie jedynie trzykrotnie. Znacząco wpłynęło to na bilans migracyjny, który zmniejszał się o wiele szybciej, niż spadał obrót migracyjny. Wyraźne są różnice w proporcjach ruchu migracyjnego między Rosją a obszarem WNP i tzw. resztą świata. O ile wśród migrujących do Rosji ponad 90% stanowią przybysze z obszaru WNP, o tyle już od kilku lat większość emigrujących obywateli Rosji wybiera tzw. dalszą zagranicę, z tego ponad 70% RFN. Niemcy są zresztą absolutnym liderem wśród krajów docelowych rosyj-

skich emigrantów, także z uwzględnieniem obszaru WNP. Rosja ma dodatni bilans migracyjny z obszarem WNP (dotychczas wyjątek w tym zakresie stanowiła Białoruś) oraz ujemny z resztą świata. Większość osób przyjeżdżających do Rosji spoza obszaru byłego ZSRR to reemigranci, którzy z różnych przyczyn nie byli w stanie zadowolnić się w nowej ojczyźnie.

Powyższe dane obejmują jedynie migrantów legalnych. Nie ulega natomiast wątpliwości, że w Rosji przebywa co najmniej kilkumilionowa rzesza osób o nieuregulowanym statusie prawnym. Większość z nich wywodzi się z obszaru byłego ZSRR i przybyła do Rosji w poszukiwaniu zarobku. Liczebność tej grupy i jej skład narodowościowy ulegają nieustannej fluktuacji (czynnikami powodującymi zmiany jest sezonowość prac oraz sytuacja gospodarcza poszczególnych państw obszaru WNP). Część nielegalnych migrantów chętnie zalegalizowałaby swój pobyt w Rosji i zostałaby tu na stałe. Zdaniem specja-

Tabela nr 12. Imigranci, którzy przybyli do Rosji w latach 1997–2004

	1997	2000	2001	2002	2003	2004
Ogółem	597651	359330	193450	184612	129144	119157
W tym z państw WNP	582829	350290	186226	177314	119661	110374
Azerbejdżan	29878	14906	5587	5635	4277	2584
Armenia	19123	15951	5814	6802	5124	3057
Białoruś	17575	10274	6520	6841	5309	5650
Gruzja	24517	20213	9674	7128	5540	4886
Kazachstan	235903	124903	65226	55706	29552	40150
Kirgistan	13752	15536	10740	13139	6948	9511
Mołdawia	13750	11652	7569	7562	6391	4816
Tadżykistan	23053	11043	6742	5967	5346	3339
Turkmenistan	16501	6738	4402	4531	6299	3734
Uzbekistan	39620	40810	24873	24951	21457	14948
Ukraina	138231	74748	36503	36806	23418	17699
spoza WNP	14822	9040	7224	7298	9483	8783
Niemcy	2379	1753	1627	1962	2692	3117
Izrael	1626	1508	1373	1670	1808	1486
Litwa	1785	945	758	722	535	339
Łotwa	5658	1785	1283	990	906	819
USA	668	439	432	455	484	518
Estonia	3483	786	535	534	445	446

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji

listów zastosowanie amnestii wobec tej kategorii osób byłoby najłatwiejszym i najtańszym sposobem poprawienia wskaźników demograficznych w Federacji Rosyjskiej.

Migracja jest coraz częściej rozpatrywana w Rosji jako jedyny realny środek mogący zahamować spadek liczby ludności państwa. W tym kontekście wskazuje się na Europę Zachodnią, która powinna być wykorzystana jako swoiste laboratorium, ponieważ procesy tam zachodzące są tożsame z tymi, jakie dopiero czekają Rosję. Według prognoz, przy zachowaniu obserwowanych tendencji w przyroście naturalnym, dla podtrzymania obecnego poziomu zaludnienia, potrzebny byłby dodatni bilans migracyjny w wysokości ponad 700 tys. osób rocznie. Do 2050 roku powinien się on stopniowo zwiększyć do 1200 tys. osób rocznie¹⁵.

Rosja nie może sobie pozwolić na ściągnięcie odpowiedniej liczby ludzi z Chin, Indii czy Afryki, gdyż nie zyska to akceptacji społecznej, a do

tego mogłoby zburzyć dość delikatną równowagę etniczną. Zdaniem specjalistów, należy przede wszystkim wykorzystać potencjał diaspory rosyjskiej oraz tzw. rosyjskojęzycznych z obszaru byłego ZSRR. Według spisu z 1989 roku w ZSRR, poza granicami Rosji mieszkało ok. 25,3 mln etnicznych Rosjan oraz ok. 2,5 mln przedstawicieli innych autochtonicznych narodów Federacji Rosyjskiej. Osób używających języka rosyjskiego w codziennym życiu było znacznie więcej. Zakłada się, że osoby te repatriowane do Rosji dość szybko zaadaptują się do nowych warunków i zasymilują się.

Tabela nr 13. Emigranci z Rosji w latach 1997–2004

	1997	2000	2001	2002	2003	2004
Ogółem	232987	145720	121166	106685	94018	79795
W tym do państw WNP	149461	83438	62545	52969	46081	37017
Azerbejdżan	4302	3183	2170	1704	1771	1336
Armenia	2578	1519	1362	1114	1098	654
Białoruś	18928	13276	11175	8829	7016	5671
Gruzja	3286	1802	1339	964	939	740
Kazachstan	25364	17913	15186	13939	14017	12504
Kirgistan	6296	1857	1333	1080	959	656
Mołdawia	5715	2237	1660	1385	1234	907
Tadżykistan	2474	1158	993	827	922	549
Turkmenistan	1532	676	352	272	251	168
Uzbekistan	7370	3086	1974	1400	1130	717
Ukraina	69116	35601	24026	20585	16744	13115
poza WNP	83526	62282	58621	53716	47937	42778
Niemcy	43363	40443	43628	42231	36928	31876
Izrael	12873	9407	4835	2764	2048	1733
Litwa	1162	376	262	293	268	282
Łotwa	636	365	311	256	259	226
USA	9087	4793	4527	3134	3199	2919
Estonia	702	385	402	321	351	265

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji

Potencjał migracyjny diaspory rosyjskiej nie jest jednak na tyle duży, aby mógł całkowicie zrekompensować straty ludnościowe wynikające z ujemnego przyrostu naturalnego w Rosji. Według danych (tabela nr 14), w latach 1989–2002 liczba etnicznych Rosjan mieszkających na obszarze b. ZSRR, poza Federacją Rosyjską, spadła z 25,3 mln do ok. 17,1 mln, czyli o około 8,2 mln (ponad 32%). W tych samych mniej więcej proporcjach spadała liczba przedstawicieli rosyjskich narodów autochtonicznych mieszkających na tych terytoriach. Zmniejszyła się także liczba osób rosyjskojęzycznych. Spadki te były rezultatem naturalnych procesów asymilacyjnych, ujemnego przyrostu naturalnego wśród tych kategorii osób, a przede wszystkim migracji. Większość migrujących wyjechała do Federacji Rosyjskiej. Zredukowanie w ciągu kilkunastu lat liczby etnicznych Rosjan na tym obszarze o jedną trzecią jedynie spowodowało spadek liczby ludności w samej Rosji.

Większość osób, które z jakichś powodów chciały wyjechać do Rosji, już to zrobiła. Zwiększenie liczby imigrantów będzie wymagało zachęt i wysiłków ze strony władz Federacji Rosyjskiej, dużych nakładów na przygotowanie miejsc pracy i mieszkań oraz wdrożenia programów integracyjnych. Zdecydowana większość przedstawicieli diaspory rosyjskiej mieszka na Ukrainie i Białorusi oraz w Kazachstanie, a więc w państwach, w których Moskwa chciałaby zachować jak największe wpływy. Obecność w nich silnej mniejszości rosyjskiej na pewno sprzyja temu zadaniu. Istnieje zatem konflikt między rosyjskimi tradycjami imperialnymi a potrzebami demograficznymi.

Na Kaukazie Południowym zostało już niewiele Rosjan, podobnego rozwoju sytuacji należy oczekiwać w Azji Centralnej. W regionie tym odżyły stare konflikty i obce Rosjanom tradycje kulturowe (m.in. struktura klanowa). Rosjanie są tam spychani na margines życia społecznego, ponad-

Tabela nr 14. Etniczni Rosjanie w republikach byłego ZSRR

Republika	Odsetek Rosjan w 1979 r. (w %)	Liczba Rosjan w 1989 r. (w tys.)	Odsetek Rosjan w 1989 r. (w %)	Liczba Rosjan w 2002 r. (w tys.)	Odsetek Rosjan w 2002 r. (w %)
Rosja	82,6	119866	81,5	115869	79,8
Ukraina	21,1	11356	22,1	8334	17,3
Kazachstan	40,8	6228	37,8	4051	27,0
Uzbekistan	10,8	1653	8,4	ok. 1000	ok. 4,0
Białoruś	11,9	1342	13,2	1141	11,4
Kirgistan	25,9	917	21,5	603	12,5
Łotwa	32,8	906	34,0	668	29,0
Mołdawia	12,8	562	13,0	366	9,3
Estonia	27,9	475	30,3	351	25,6
Azerbejdżan	7,9	392	5,6	141	1,8
Tadżykistan	10,4	388	7,6	68	1,1
Litwa	8,9	344	9,4	220	6,3
Gruzja	7,4	341	6,3	67	1,5
Turkmenistan	12,6	334	9,5	95	1,5
Armenia	2,3	52	1,6	14	0,5
Ogółem		145156		132988	

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych radzieckich spisów powszechnych z 1979 i 1989 r.; rosyjskiego spisu powszechnego z 2002 r.; ukraińskiego spisu powszechnego z 2001 r.; danych Kazachstańskiej Agencji ds. Statystyki na 1 lipca 2004 r.; nieoficjalnych, szacunkowych danych uzbeckich za 2002 r.; białoruskiego spisu powszechnego z 1999 r.; kirgiskiego spisu powszechnego z 1999 r.; danych Centralnego Biura Statystycznego Łotwy za 2004 r.; spisów powszechnych przeprowadzonych w Mołdawii i Naddniestrzu w 2004 r.; danych Urzędu Statystycznego Estonii za 2004 r.; azerbejdżańskiego spisu powszechnego z 1999 r.; danych Komitetu Statystycznego Tadżykistanu za 2000 r.; litewskiego Departamentu Statystyki za 2004 r.; gruzińskiego spisu powszechnego z 2002 r.; szacunkowych danych MSZ FR dot. mniejszości rosyjskiej w Turkmenistanie w 2002 r., ormiańskiego spisu powszechnego z 2001 r.

to, w przeciwieństwie do rdzennych narodów, mają ujemny przyrost naturalny. Repatriacja do Rosji byłaby dla nich szansą. Trudno natomiast oczekiwać, że dojdzie do masowej repatriacji Rosjan z republik bałtyckich. Poziom życia w tych państwach, członkach Unii Europejskiej, jest już na tyle wysoki, że Rosjanie nie są zainteresowani emigracją, a jeżeli już – to na Zachód.

Według ocen rosyjskich demografów, na obszarze byłego ZSRR jest maksymalnie ok. 4,5 mln¹⁶ osób, które należą do rosyjskiego kręgu językowego i byłyby skłonne w perspektywie kilkunastu lat emigrować do Rosji. Natomiast utrzymanie ludności Rosji na obecnym poziomie, przy danych tendencjach demograficznych, wymagałoby dodatniego bilansu migracyjnego do 2050 roku w liczbie ok. 50 mln osób. Zrozumiałe jest więc, że tzw. rosyjskojęzyczni nie będą w stanie zrekompensować Federacji Rosyjskiej ubytków ludności wynikających z ujemnego przyrostu naturalnego. Ich odsetek wśród imigrantów będzie systematycznie malał.

W niedalekiej przyszłości Rosja będzie musiała wybierać: albo zamknięcie i ostra selekcja imigrantów, albo szersze otwarcie i zgoda na napływ osób obcych kulturowo. Każdy z tych wariantów niesie za sobą określony wybór cywilizacyjny o doniosłych konsekwencjach dla polityki wewnętrznej i zagranicznej państwa. Potrzeby demograficzne jednak nie pozostawiają wyboru – jeżeli Rosja chce zachować swój potencjał ludnościowy, musi się otworzyć na napływ imigrantów. Konsekwencją tego będzie przyspieszenie procesu zmniejszania się odsetka prawosławnych Słowian wśród ludności Federacji Rosyjskiej na

rzecz przedstawicieli innych kultur, głównie wyznawców islamu.

1.4. Rozmieszczenie ludności w podmiotach federacji

Rosja obejmuje swoim obszarem jedenaście stref czasowych. W tak rozległym państwie występuje duża różnorodność klimatyczna. Generalnie, najbardziej sprzyjają osadnictwu ludzkiemu południowo-zachodnie obszary Federacji Rosyjskiej, najmniej – północno-wschodnie, znacznie rozleglejsze. W czasach ZSRR celem polityki władz było maksymalne rozszerzenie stref osadnictwa i utrzymywanie nawet znacznych osad ludzkich w strategicznych, choć mało sprzyjających życiu miejscach. Aby to osiągnąć, stosowano albo przymus, albo cały system zachęt (większe pobory, dłuższe urlopy, wcześniejsza emerytura). Po rozpadzie ZSRR system ten się załamał, co doprowadziło do odpływu ludności nierdzennej z obszarów o niesprzyjających warunkach klimatycznych. Część skolonizowanych już w latach 60. i 70. terenów Syberii i Dalekiego Wschodu została opuszczona. Pogłębiły się dysproporcje w zaludnieniu poszczególnych regionów federacji.

Z danych przytoczonych w tabeli nr 15 widać, że zaludnienie poszczególnych regionów Rosji jest odwrotnie proporcjonalne do ich obszaru. W najmniejszym pod względem terytorium centralnym okręgu federalnym mieszka najwięcej obywateli Federacji Rosyjskiej, a w najbardziej rozległym – dalekowschodnim – mieszka ich najmniej. Różnica w gęstości zaludnienia między

Tabela nr 15. Rozmieszczenie ludności Rosji w okręgach federalnych (przybliżone wielkości)

	Wielkość terytorium (w tys. km ²)	Procentowy udział w terytorium	Procentowy udział w zaludnieniu	Średnia gęstość zaludnienia
Rosja	17075,4	100,00	100,00	8,5
Centralny Okręg Federalny (OF)	630,0	3,81	25,40	56,7
Północno-Zachodni OF	1677,9	9,83	9,90	8,5
Południowy OF	589,2	3,45	15,20	37,0
Nadwołżański OF	1038,0	6,08	21,90	30,6
Urański OF	1788,9	10,48	8,60	7,0
Syberyjski OF	5114,8	29,95	14,20	4,0
Dalekowschodni OF	6215,9	36,40	4,80	1,1

Źródło: Demoscope.ru/weekly/map/okrug.html

tymi okręgami wynosi ponad 50:1 i wykazuje tendencję do powiększania się. Na terytorium trzech okręgów – centralnego, południowego i nadwołżańskiego – zajmujących łącznie zaledwie 13,84% powierzchni Rosji, koncentruje się ponad 62% ludności tego państwa. W sumie na

ok. 5 mln km², stanowiących ok. 29% terytorium Rosji, mieszka ok. 93% populacji¹⁷. Takie rozmieszczenie ludności niewątpliwie utrudnia racjonalne korzystanie z bogactw naturalnych kraju oraz administrowanie nim.

Tabela nr 16. Zmiany liczby ludności poszczególnych podmiotów Federacji Rosyjskiej w latach 1979–2002

Podmiot federacji	1979	1989	2002
Centralny Okręg Federalny (OF)			
Obwód białogorski	1 308 231	1 378 283	1 511 620
Obwód briański	1 508 552	1 470 129	1 378 941
Obwód wladymirski	1 585 613	1 648 761	1 523 990
Obwód woroneski	2 482 776	2 466 661	2 378 803
Obwód iwanowski	1 323 852	1 313 627	1 148 329
Obwód kałuski	1 007 786	1 064 194	1 041 641
Obwód kostromski	802 420	804 296	736 641
Obwód kurski	1 395 367	1 335 428	1 235 091
Obwód lipiecki	1 227 071	1 230 174	1 213 499
Obwód moskiewski	6 334 118	6 646 356	6 618 538
Obwód orłowski	895 236	889 056	860 262
Obwód riazański	1 365 780	1 347 754	1 227 910
Obwód smoleński	1 116 459	1 153 569	1 049 574
Obwód tambowski	1 393 491	1 322 372	1 178 443
Obwód twerski	1 659 120	1 663 122	1 471 459
Obwód tułski	1 907 575	1 861 411	1 675 758
Obwód jarosławski	1 423 905	1 468 996	1 367 398
Miasto Moskwa	7 931 602	8 875 579	10 382 754
Północno-Zachodni OF			
Republika Karelia	732 193	790 150	716 281
Republika Komi	1 110 361	1 250 847	1 018 674
Obwód archangielski	1 466 016	1 569 679	1 336 539
Nieniecki Okręg Autonomiczny (OA)			41 546
Obwód wołogodzki	1 309 331	1 349 022	1 269 568
Obwód kaliningradzki	807 985	871 159	955 281
Obwód leningradzki	1 512 871	1 653 723	1 669 205
Obwód murmański	977 832	1 164 586	892 534
Obwód nowogrodzki	722 125	751 555	694 355
Obwód pskowski	850 939	845 291	760 810
Miasto Petersburg	4 568 548	4 990 749	4 661 219

Podmiot federacji	1979	1989	2002
Południowy Okręg Federalny			
Republika Dagestan	1 628 159	1 802 188	2 576 531
Republika Czeczenia	1 155 805	1 270 429	1 103 686
Republika Inguszetia			467 294
Republika Kabardyno-Bałkaria	666 546	753 531	901 494
Republika Kałmucja	294 527	322 597	292 410
Republika Osetia Północna	592 002	632 428	684 333
Kraj Krasnodarski	4 743 641	5 052 922	5 125 221
Republika Adygea			447 109
Kraj Stawropolski	2 496 662	2 825 349	2 735 139
Republika Karaczajo-Czerkiesja			439 470
Obwód astrachański	915 448	991 521	1 005 276
Obwód wołgogradzki	2 477 953	2 592 910	2 699 223
Obwód rostowski	4 079 024	4 292 291	4 404 013
Nadwołżański OF			
Republika Baszkortostan	3 844 280	3 943 113	4 104 336
Republika Mari-Eł	704 207	749 332	727 979
Republika Mordwa	989 509	963 504	888 766
Republika Tatarstan	3 445 412	3 641 742	3 779 265
Republika Udmurcja	1 492 172	1 605 663	1 570 316
Republika Czuwaszja	1 298 611	1 338 023	1 313 754
Obwód kirowski	1 666 923	1 694 008	1 503 529
Obwód niżnonowogrodzki	3 711 617	3 719 614	3 524 028
Obwód orenburski	2 088 150	2 170 692	2 179 551
Obwód penzeński	1 510 325	1 504 569	1 452 941
Obwód permski	3 008 211	3 091 481	2 819 421
Komi-Permiański OA			133 851
Obwód samarski	3 093 501	3 262 906	3 239 737
Obwód saratowski	2 563 327	2 684 471	2 668 310
Obwód uljanowski	1 267 765	1 396 193	1 382 811
Uralski OF	10 851 080	12 525 813	14 313 749
Obwód kurgański	1 080 459	1 103 665	1 019 532
Obwód swierdłowski	4 454 508	4 706 763	4 486 214
Obwód tiumeński	1 885 184	3 097 657	3 264 841
Chanty-Mansyjski OA			1 432 817
Jamało-Nieniecki OA			507 006
Obwód czelabiński	3 430 929	3 617 752	3 603 339
Syberyjski OF			
Republika Buriacka	899 398	1 038 252	981 238
Republika Tuwa	267 599	308 557	305 510

Podmiot federacji	1979	1989	2002
Kraj Ałtajski	2 686 196	2 822 092	2 607 426
Republika Ałtaj			202 947
Kraj Krasnojarski	3 198 551	3 605 454	2 966 042
Republika Chakasja			546 072
Tajmyrski OA			39 786
Ewenkijski OA			17 697
Obwód irkucki	2 558 020	2 824 920	2 581 705
Ust-Ordyński Buriacki OA			135 327
Obwód kemerowski	2 958 429	3 171 134	2 899 142
Obwód nowosybirski	2 620 130	2 778 724	2 692 251
Obwód omski	1 956 799	2 141 909	2 079 220
Obwód tomski	866 713	1 001 653	1 046 039
Obwód czytyjski	1 232 006	1 375 340	1 155 346
Agińsko-Buriacki OA			72 213
Dalekowschodni OF	6 950 068	7 950 005	6 716 022
Republika Sacha (Jakucja)	851 840	1 094 065	947 280
Kraj Nadmorski	1 976 600	2 256 072	2 071 210
Kraj Chabarowski	1 557 959	1 811 828	1 436 570
Żydowski Obwód Autonomiczny			190 915
Obwód amurski	936 451	1 050 245	902 844
Obwód kamczacki	383 545	383 545	358 801
Koriacki OA			25 157
Obwód magadański	476 895	555 621	182 726
Czukocki OA			53 824
Obwód sachaliński	661 778	710 242	546 695

Źródło: Federalna Służba Statystyki Państwowej Rosji; dane ze spisów powszechnych z lat 1979, 1989 i 2002. (W latach 90. XX wieku w Federacji Rosyjskiej doszło do zmian administracyjnych, dlatego nie wszystkie podmioty federacji zostały oddzielnie uwzględnione w poprzednich spisach).

Z powyższej tabeli jasno wynika, że w poszczególnych regionach Federacji Rosyjskiej procesy demograficzne mają odmienny charakter. O ile w większości okręgów federalnych, zgodnie z ogólnorosyjską tendencją, liczba ludności spadła, to w uralskim i południowym OF wzrosła. W południowym OF było to rezultatem przede wszystkim przyrostu naturalnego, a w uralskim – migracji zarobkowej (jest to zresztą ściśle związane z rozwojem tiumeńskiego zagłębia naftowego). Największy spadek ludności zanotował dalekowschodni OF – tam liczba ludności spadła we wszystkich podmiotach (w latach 1989–2002 o ponad 1,2 mln osób). Rekordzista – obwód magadański – w ciągu trzynastu lat stracił, głównie w wyniku migracji, ponad połowę mieszkańców.

Na Północy, w europejskiej części Rosji, najbardziej ucierpiał obwód murmański, który w tym samym okresie stracił co czwartego mieszkańca. W centralnych regionach Rosji spadek liczby ludności był już zauważalny w latach 80., co widać na przykładzie takich obwodów, jak: briański, woroneski, kurski czy rizański. Po rozpadzie ZSRR proces ten się jeszcze pogłębił. W centralnym OF całą nadwyżkę ludności przejmuje Moskwa, która dynamicznie się rozwija. I tu jednak były wyjątki: na przykład obwód biełgorodzki dzięki aktywnym działaniom sprzyjającym przyciąganiu imigrantów zwiększył zaludnienie o ok. 10%. W północno-zachodnim OF takim wyjątkiem był obwód kaliningradzki, którego liczba ludności wzrosła z 871 tys. w 1989 roku do

955 tys. w 2002 roku, mimo że w tym samym czasie wiele rozlokowanych na tym obszarze jednostek wojskowych zostało rozformowanych bądź wycofanych. Wzrost, świadczący o tym, że obwód jest postrzegany jako atrakcyjne miejsce do zamieszkania, został osiągnięty dzięki masowemu napływowi Rosjan z Kazachstanu¹⁸.

Zwiększenie liczby ludności nie rozwiązało problemów demograficznych obwodu kaliningradzkiego. Jak się szacuje, do 2015 roku liczba osób w wieku produkcyjnym spadnie tam o 15%, tymczasem dla normalnego rozwoju obwodu potrzebny jest wzrost tego wskaźnika o ok. 30%. W październiku 2005 roku nowy gubernator Gieorgij Boos oświadczył, że w regionie mogłoby swobodnie mieszkać ok. 5 mln osób, a priorytetem polityki gubernatora będzie doprowadzenie do szybkiego podwojenia liczby mieszkańców obwodu. Władze chcą to osiągnąć poprzez wdrożenie programów repatriacyjnych, skierowanych głównie do Rosjan mieszkających w państwach bałtyckich. Przystąpiono już do opracowywania specjalnych programów¹⁹. Jeżeli nawet w obwodzie kaliningradzkim, który przez ostatnie lata notował wzrost liczby ludności, problemy demograficzne mogą zahamować rozwój gospodarczy, to można sobie wyobrazić, jaka sytuacja panuje w podmiotach od lat notujących spadek liczby mieszkańców.

W najbliższej przyszłości tylko w południowym OF liczba ludności może się zwiększać dzięki przyrostowi naturalnemu, w pozostałych regionach dużo będzie zależało od migracji i aktywności władz w tym zakresie. Stworzenie systemu zachęt i preferencji mogłoby zahamować odpływ ludności z obszarów strategicznie ważnych dla Rosji, m.in. z terytoriów wzdłuż granicy z Chinami. Pojawiają się propozycje, aby tam właśnie kierować napływających do Rosji imigrantów. Należy także oczekiwać spadku tempa wyludniania się rosyjskiej Północy. Wynika to z prostego założenia, że osoby niezakorzenione tam i chcące wyjechać już to uczyniły. Możliwe są skokowe wzrosty liczby ludności w poszczególnych podmiotach Syberii, wynikające ze zwiększenia inwestycji w przygotowanie do eksploatacji nowych złóż surowców naturalnych. Kontynuowany będzie także proces koncentrowania się ludności wokół regionalnych metropolii, gdzie stworzono najlepsze warunki życia.

2. Demografia w optyce władz Rosji

Według spisu powszechnego z 1897 roku w imperium rosyjskim żyło 129 mln osób, co stanowiło ok. 8% ówczesnej populacji planety, z czego udział ludności samej Rosji w jej obecnych granicach stanowił ok. 4,4%. W 2004 roku udział Federacji Rosyjskiej, zaludnionej przez 144,2 mln osób, spadł do ok. 2,4%. Prognozy przewidują, że w 2050 roku na Ziemi będzie żyło ok. 9–10 mld osób, z tego w Rosji ok. 100 mln, czyli zaledwie ok. 1–1,1% ogółu. Taka marginalizacja udziału Rosji w globalnych zasobach ludnościowych stanowi realny problem dla polityków rosyjskich przyzwyczajonych do klasyfikowania państw w zależności od wielkości ich terytorium, liczby „poddanych” i liczebności armii. Ich zdaniem, świat wkracza w epokę niedoboru surowców naturalnych, a wielkość potencjału ludnościowego Rosji jest coraz bardziej nieadekwatna do jej terytorium. Dysproporcja ta może w przyszłości bardzo negatywnie wpłynąć na bezpieczeństwo państwa.

O ile na kierunku zachodnim kryzys demograficzny dotyka nie tylko Rosję, ale i wszystkich jej sąsiadów, o tyle wzdłuż południowych granic państwa sytuacja jest o wiele bardziej skomplikowana. Dynamicznie rośnie ludność takich państw, jak: Turcja, Iran, Uzbekistan, Afganistan czy Pakistan. Na niekorzyść Rosji zmieniają się proporcje ludnościowe wzdłuż granicy z Chinami. Większość z krajów sąsiadujących z Federacją Rosyjską od południa znajduje się na niższym niż Rosja poziomie rozwoju, niektóre już borykają się z tak fundamentalnymi problemami, jak na przykład brak wody pitnej. Część rosyjskich polityków i ekspertów obawia się, że rozległe, mało zaludnione oraz obfitujące w surowce terytoria Rosji mogą zostać potraktowane przez sąsiadów z południa jako niezbędna przestrzeń życiowa, co doprowadzi do konfliktów zbrojnych. Starzejące się i kurczące społeczeństwo rosyjskie może tylko zachęcić niektórych sąsiadów do prowadzenia wobec Moskwy bardziej agresywnej polityki. Spadek liczby ludności wpływa także na sytuację wewnętrzną. Już wkrótce w Rosji może zabraknąć rąk do pracy, co negatywnie odbije się na tempie wzrostu gospodarczego. Federacja Rosyjska nie jest też w stanie konkurować na między-

narodowym rynku pracy. Najlepszych pracowników przyciągają gospodarki USA, Unii Europejskiej czy Japonii. Do Rosji napływa głównie nisko wykwalifikowana siła robocza, a Federacja Rosyjska traci specjalistów na rzecz Zachodu. To sprawia, że gospodarka rosyjska staje się coraz mniej konkurencyjna i przegrywa w wyścigu technologicznym. Starzejące się społeczeństwo jest w mniejszym stopniu skłonne do akceptowania planów reform. Ponadto w wieloetnicznym społeczeństwie rosyjskim wszelkie zmiany proporcji narodowościowych mogą prowadzić do zburzenia kruchej równowagi i wystąpienia konfliktów.

2.1. Diagnoza sytuacji

Obecna sytuacja demograficzna nie powinna być zaskoczeniem dla decydentów rosyjskich. Naukowcy już na początku lat 90. XX wieku przestrzegali, że nadciąga kryzys, którego przejawem będzie znaczący spadek liczby ludności Rosji i starzenie się społeczeństwa. W 2004 roku wpływowa Rada ds. Polityki Zagranicznej i Obronnej w raporcie *Rosja w XXI wieku, strategia rozwoju* konstatowała już, że skala kryzysu demograficznego jest tak duża, iż bez wdrożenia radykalnych środków zaradczych może on spowodować nieodwracalne skutki w dziedzinie polityki zagranicznej i wewnętrznej oraz zagrazić tożsamości kulturalnej państwa, jego konkurencyjności i perspektywom integracji ze strukturami gospodarczymi świata zachodniego²⁰.

Przez dość długi okres opinie demografów nie spotykały się ze zbyt dużym zainteresowaniem ze strony polityków. Pograżona w kryzysie społeczno-gospodarczym Rosja wydawała się koncentrować na rozwiązywaniu bieżących problemów, takich jak tendencje separatystyczne, spadek produkcji czy sukcesja władzy. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero na początku obecnego wieku. Prezydent Władimir Putin już w pierwszym orędziu do narodu (8 lipca 2000 roku) zwrócił uwagę na niekorzystny z punktu widzenia państwa spadek liczby ludności. Kwestie demograficzne pojawiały się także w kolejnych orędziach, nabierając coraz większego znaczenia. W ostatnim orędziu wygłoszonym 10 maja 2006 roku prezydent Putin potraktował kryzys demograficzny jako najważniejszy problem polityki wewnętrznej Rosji. Przyznał, że państwo, które traci rocznie ponad 700 tys. obywateli, dotychczas nie

zrobiło zbyt wiele, aby zahamować negatywne tendencje demograficzne. Jego zdaniem, konieczne jest szybkie wdrożenie środków, które doprowadziłyby do obniżenia śmiertelności i podwyższenia rozrodczości Rosjan oraz zwiększenia efektywności polityki migracyjnej²¹.

W ostatnim okresie problemami demograficznymi zajmowały się w zasadzie wszystkie rosyjskie instytucje państwowe: od Administracji Prezydenta poprzez rząd aż po obie izby parlamentu. Specjalne posiedzenie Rady Bezpieczeństwa Federacji Rosyjskiej zostało poświęcone kryzysowi demograficznemu. Nawet Izba Obrachunkowa (rosyjski NIK) zajęła się kwestią wpływu dostępności i poziomu medycyny na śmiertelność Rosjan, konkludując w swoim raporcie, że sytuacja w tym zakresie będzie się jeszcze pogarszać²². W podobnym duchu wypowiadają się także eksperci zagraniczni. Dyrektor regionalnego biura ONZ ds. programów rozwoju podczas prezentacji raportu dotyczącego rozwoju potencjału ludzkiego w Rosji stwierdził, że kryzys demograficzny osiągnął tu taki poziom, iż zagraża już bezpieczeństwu narodowemu²³.

O powszechności przekonania, że Rosja znajduje się w głębokim kryzysie demograficznym, świadczą także wyniki sondażu przeprowadzonego przez WCIOM w listopadzie 2005 roku. Taką opinię wyraziło w nim 83% badanych Rosjan, wiążąc to zjawisko z kwestiami społeczno-gospodarczymi (m.in. spadkiem poziomu życia)²⁴.

2.2. Proponowane środki zaradcze

Naukowcy rosyjscy od lat proponują cały zestaw środków, których zastosowanie może przyczynić się do złagodzenia skutków kryzysu demograficznego. Radzą oni skoncentrować się na kwestiach dotyczących śmiertelności, która w Rosji jest nadzwyczaj wysoka. Walka z tym zjawiskiem wymaga jednak znacznego zwiększenia nakładów na służbę zdrowia, propagowania zdrowego trybu życia oraz konsekwentnego wdrażania programów zwalczania takich patologii, jak alkoholizm czy narkomania. Pobudzenie wzrostu liczby narodzin jest dość trudne, jednak można to osiągnąć chociażby poprzez skuteczne leczenie bezpłodności oraz ograniczenie liczby zabiegów sztucznego przerywania ciąży, które nie powinno być traktowane jako antykoncepcja. Odrębny

zakres zagadnień dotyczy migracji. Aktywna polityka państwa w tej dziedzinie, otwarcie na te kategorie imigrantów, które są pożądane, może dość szybko przyczynić się do polepszenia wskaźników demograficznych.

Politycy niezbyt uważnie słuchają jednak demografów, wychwytyjąc z ich wystąpienia jedynie to, co może się przydać w bieżącej walce politycznej. Dyrektor Instytutu Etnologii i Antropologii RAN Walerij Tiszkow stwierdził nawet ostatnio, w artykule zatytułowanym *Namiętności demograficzne*, że w Rosji dyskusja na te tematy odbywa się na poziomie mityngu²⁵.

Uwaga ta jest szczególnie celna w stosunku do populistyczno-nacjonalistycznej opozycji, która stara się lansować tezę, iż naród rosyjski wymiera, a rząd robi niewiele, aby temu zapobiec. Liderzy tej orientacji często zabierają głos w kwestiach demograficznych. Z reguły są przeciwni zwiększonemu napływowi do Rosji imigrantów, dlatego koncentrują się na zachętach materialnych, które mogłyby stymulować wzrost liczby narodzin. W tym duchu wypowiadał się m.in. przewodniczący Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej Giennadij Żiuganow, który w listopadzie 2005 roku zaproponował wprowadzenie tzw. becikowego w wysokości od 30 do 50 tys. rubli (w zależności od regionu) oraz podwyższenie zasiłku na jedno dziecko do 1,5 tys. rubli miesięcznie. Konkurent Żiuganowa, szef tzw. ludowego gabinetu cieni Giennadij Siemigin, propagując ideę zwiększenia w ciągu pięćdziesięciu lat liczby ludności Rosji do 160 mln osób, przywołał przykład Islandii, gdzie becikowe za pierwsze dziecko wynosi 25 tys. euro, za drugie 50 tys. euro itd.²⁶ Lubiący szokować ekscentrycznością pomysłów, lider populistycznej Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji Władimir Żyrinowski zaproponował niegdyś, aby kobietom, które nie urodziły dwójki-trójki dzieci, nie zezwalać na wyjazd za granicę (nie wydawać paszportów). Jeden z członków frakcji parlamentarnej tej partii opowiedział się natomiast za tym, aby automatycznie pozbawiać obywatelstwa te Rosjanki, które znajdują sobie męża poza obszarem WNP. Stale pojawiają się pomysły wprowadzenia podatku od bezdzietności, zakazu adopcji dzieci rosyjskich przez cudzoziemców, zorganizowania ministerstwa ds. demografii czy opracowania celowego programu ratowania narodu rosyjskiego.

Do walki z kryzysem demograficznym coraz aktywniej włącza się także Kościół prawosławny. Metropolita Cyryl, odpowiedzialny za kontakty zewnętrzne Cerkwi, stwierdził nawet, że jest to najważniejszy problem, przed jakim stoi obecnie Rosja, a jego źródła należy szukać w moralnej degradacji społeczeństwa²⁷. Patriarcha moskiewski Aleksy II zwrócił się w grudniu 2005 roku do władz o stworzenie warunków, które umożliwiłyby powrót na łono ojczyzny wszystkich emigrantów rosyjskich i ich potomków. Cerkiew propaguje ideę wielodzietności i coraz śmielej potępia zalegalizowaną jeszcze w 1955 roku aborcję.

Do kampanii na rzecz zwiększenia liczby ludności Rosji włączają się także organizacje społeczne. W kwietniu 2005 roku została utworzona Koalicja na Rzecz Rozwoju Demograficznego Rosji (inicjator Jurij Krupnow). W grudniu 2005 roku organizacja *Diełowaja Rossija*, skupiająca średnich przedsiębiorców, zorganizowała w Moskwie okrągły stół poświęcony problemom demograficznym. Jej przewodniczący Borys Titow wezwał rząd do opracowania całościowej koncepcji walki z kryzysem demograficznym i zapewnienia na ten cel odpowiednich środków finansowych. Zdaniem Titowa, Rosja powinna automatycznie przyznawać obywatelstwo wszystkim osobom urodzonym na jej terytorium²⁸. Organizacje społeczne coraz większą uwagę zwracają na walkę z plagą alkoholizmu oraz propagowanie zdrowego trybu życia. Znaczenie tych zagadnień zostało także podkreślone w opublikowanym w grudniu 2005 roku raporcie Banku Światowego *Za wcześnie umierać. Problem wysokiego poziomu zachorowalności i śmiertelności w Rosji i sposoby ich rozwiązania*.

Taka płaszczyzna dyskusji jest niewygodna dla obozu rządzącego i może w dłuższej perspektywie przyczynić się do spadku jego popularności, dlatego przedstawiciele władz starają się umieszczać rosyjski kryzys demograficzny w kontekście globalnym (nie jest to tylko problem Rosji) oraz proponować własne środki zaradcze. Szczególnie aktywni w tym zakresie są przewodniczący obu izb parlamentu rosyjskiego.

Przewodniczący Dumy Państwowej FR Borys Gryżłow jest zdania, że w walce z kryzysem demograficznym Rosja w niedostatecznym stopniu wykorzystuje rezerwę, jaką stanowią etniczni

Rosjanie i tzw. rosyjskojęzyczni żyjący w diasporze. W grudniu 2005 roku Gryzłow opowiedział się za opracowaniem specjalnego programu repatriacyjnego i obiecał, że deputowani będą nie tylko uważnie śledzili poczynania władz wykonawczych w tym zakresie, ale i sami wystąpią z inicjatywami ustawodawczymi. Jako przykład działań w tym kierunku podał przyjęcie poprawek do ustawy o obywatelstwie, które m.in. przedłużyły do 1 stycznia 2008 roku uproszczoną procedurę przyznawania obywatelstwa Rosji byłym obywatelom ZSRR.

Przewodniczący Rady Federacji Siergiej Mironow (lider Partii Życia) nie ukrywa z kolei niechęci do wszelkich obcych, nawet jeżeli wywodzą się oni z obszaru b. ZSRR. Jego zdaniem w walce z kryzysem demograficznym w Rosji należy się skoncentrować na wzmocnieniu instytucji rodziny. W obecnych uwarunkowaniach rosyjskich decyzja o wielodzietności jest równoznaczna ze skazaniem się na ubóstwo, dlatego zdaniem Mironowa należy utworzyć fundusz przyszłych pokoleń. Każdy noworodek otrzymywałby z tego funduszu na konto określoną kwotę pieniędzy (np. 300 tys. rubli), które mógłby wykorzystać na swoje potrzeby po osiągnięciu pełnoletności²⁹.

2.3. Działania władz

Znani demografowie rosyjscy, autorzy opracowania *Perspektywy rozwoju Rosji, rola czynnika demograficznego* są zdania, iż kwestie demograficzne i ochrona zdrowia nie stały się dla władz Federacji Rosyjskiej realnym priorytetem. Co prawda od wydania tej pracy minęły już trzy lata, a ostatnio obserwuje się pewną aktywizację polityki państwa w tym zakresie, jednak podobną tezę postawił w 2006 roku przewodniczący Dumy Państwowej Borys Gryzłow. Udzielając wywiadu przed zaplanowaną w Dumie na 22 lutego 2006 roku tzw. godziną rządową, poświęconą sytuacji demograficznej i środkom podejmowanym przez rząd w celu stymulowania przyrostu ludności i obniżenia śmiertelności w Federacji Rosyjskiej, Gryzłow stwierdził, że deputowani chcieliby wreszcie usłyszeć o konkretnych rozwiązaniach, bo dość długo już na to czekają³⁰.

Dotychczas najważniejszym dokumentem dotyczącym zasad i kierunków polityki państwa

w tej dziedzinie pozostaje *Koncepcja rozwoju demograficznego Rosji na okres do 2015 roku*, przyjęta przez rząd Federacji Rosyjskiej 24 września 2001 roku³¹. Do opracowania koncepcji obligował dekret p.o. prezydenta z 10 stycznia 2000 roku, nr 24, *O koncepcji bezpieczeństwa narodowego FR*. Dokument dzieli się na siedem części, z których najobszerniejsza dotyczy charakterystyki sytuacji demograficznej. Jako główny cel władz państwa wyznaczono w nim ustabilizowanie liczby ludności Rosji i stworzenie przesłanek do jej stopniowego wzrostu. Wśród zadań dużo uwagi poświęcono kwestiom migracyjnym. W koncepcji zapisano, że obok dążenia do zwiększenia liczby imigrantów należy także zadbać, aby ich skład i strefy osiedlania się były zgodne z interesami państwa. Za priorytet zostały uznane kwestie zdrowia społeczeństwa, propagowania zdrowego trybu życia oraz walka z alkoholizmem.

Koncepcja nie mogła w zbyt dużym stopniu wpłynąć na procesy demograficzne w Rosji, gdyż jej główne założenie – stabilizacja liczby ludności państwa i stworzenie przesłanek do jej wzrostu – było od samego początku nierealne. Nawet przy znaczącym wzroście liczby imigrantów nie było szans na zahamowanie spadku liczby ludności, można go było co najwyżej spowolnić. Tymczasem tendencje w migracji okazały się odwrotne od zakładanych przez ten dokument – liczba imigrantów gwałtownie spadła. Podczas posiedzenia Rady Ministrów 15 września 2005 roku minister zdrowia i rozwoju społecznego Michaił Zurabow ujawnił, że zgodnie z decyzją Rady Bezpieczeństwa FR, trwają prace nad nową koncepcją rozwoju demograficznego Rosji.

Pogłębiający się kryzys demograficzny sprawia, że przedstawiciele władz coraz częściej opowiadają się za złagodzeniem dość restrykcyjnej dotychczas polityki migracyjnej, szczególnie w stosunku do etnicznych Rosjan i byłych obywateli ZSRR. U schyłku 2005 roku utworzono specjalną międzyresortową grupę roboczą, która w czerwcu 2006 roku przedstawiła projekt programu repatriacyjnego³². O wadze, jaką Kreml przykładła do tych zagadnień, świadczy fakt, że prace komisji przebiegały bez zakłóceń, a prezydent Putin już 26 czerwca 2006 roku podpisał dekret zatwierdzający przygotowany przez nią program. Zakłada on znaczne preferencje dla rosyjskojęzycznych obywateli b. ZSRR, którzy zdecydują

się przesiedlić na słabo zaludnione obszary Federacji Rosyjskiej. Własne programy repatriacyjne opracowują także władze niektórych podmiotów Federacji Rosyjskiej, np. obwodu kaliningradzkiego czy Republiki Kałmuckiej. Przedłużono, po raz kolejny, tym razem do 1 stycznia 2008 roku, uproszczoną procedurę przyznawania obywatelstwa Rosji byłym obywatelom ZSRR. W Dumie Państwowej trwają aktualnie prace nad poprawkami do ustawy *O statusie prawnym cudzoziemców w FR*, mające na celu ułatwienie obywatelom państw WNP legalizacji pobytu. Dość liberalne rozwiązania przewiduje także opracowywany w ramach WNP kodeks migranta zarobkowego.

Orędzie prezydenta Władimira Putina z 2005 roku przyczyniło się do zintensyfikowania prac nad kompleksem środków mających stymulować przyrost naturalny i polepszyć zdrowie ludności. Zdecydowano się przystąpić do realizacji czterech tzw. projektów narodowych (mieszkania, zdrowie, edukacja, rolnictwo), za które obecnie odpowiada wicepremier Dmitrij Miedwiediew. W ramach projektu zdrowotnego wprowadzono dla rodzących kobiet certyfikaty pieniężne, które mają przyczynić się do podniesienia standardu usług oferowanych przez kliniki położnicze. Trwają prace nad wprowadzeniem od 2007 roku programu *Dzieci Rosji*. W grudniu 2005 roku parlament rosyjski podwyższył tzw. becikowe z 6 do 8 tys. rubli, a zasiłek na jedno dziecko dla niepracującej matki – z 70 do 140 rubli miesięcznie. Dodatkowo z kwoty podatkowej odejmuje się 400 rubli miesięcznie na jedno dziecko, ale tylko do tego momentu, gdy dochód rodziny nie przewyższa 20 tys. rubli³³.

Paradoksalnie, to zwiększone zainteresowanie polityków stymulowaniem prokreacji zbiegło się z kolejnym, po kilku latach wzrostu, spadkiem liczby urodzin w Rosji. Trudno dziś wyrokować, jakie będą efekty programu stymulowania dzietności ogłoszonego przez prezydenta Putina 10 maja 2006 roku. Program ten zakłada m.in. wprowadzenie tzw. podstawowego kapitału macierzyńskiego w wysokości nie mniejszej niż 250 tys. rubli, przyznawanego kobietom rodzącym drugie dziecko. Suma ta byłaby indeksowana corocznie o poziom inflacji. Istotnemu zwiększeniu mają ulec zasiłki wychowawcze – do 1,5 tys. rubli na pierwsze i do 3 tys. rubli miesięcznie na drugie

dziecko. Państwo będzie rekompensowało rodzicom część kosztów poniesionych przez nich na opłaty za opiekę przedszkolną – od 20% za pierwsze dziecko, do 70% za trzecie. Znacząco mają zostać zwiększone zarówno pensje przybranych rodziców (z 1–1,5 tys. do 2,5 tys. rubli miesięcznie), jak i zasiłki dla dzieci wychowywanych w rodzinach zastępczych.

W wystąpieniu prezydenta Putina dużo było konkretnych liczb, co świadczyłoby, iż opiera się on na wyliczeniach ekspertów. Tymczasem podawane publicznie szacunki dotyczące całościowych kosztów rocznych wdrożenia tego programu znacznie się między sobą różnią, co z kolei świadczyłoby, że mamy do czynienia z obietnicą polityczną, której koszty dla budżetu trzeba będzie dopiero obliczyć. W trakcie tych prac, w ramach ustaleń międzyresortowych, obietnice te mogą być jeszcze weryfikowane. Zwraca także uwagę, że prezydent Putin w swoim wystąpieniu skoncentrował się na kwestiach dotyczących stymulowania rozrodczości, podczas gdy zdaniem naukowców, kluczowym dla spowolnienia tempa spadku ludności Rosji jest obniżenie wskaźnika śmiertelności.

Obecnie trudno ocenić, jaki będzie efekt proponowanych środków, gdyż na procesy demograficzne wpływa bardzo dużo czynników, kształtując dominujące tendencje. Na efekty działań trzeba często czekać wiele lat.

3. Podsumowanie

Rosja przeżywa najgłębszy w historii kryzys demograficzny o charakterze systemowym, cywilizacyjnym. O jego długotrwałości świadczy fakt, że pierwsze objawy można było zaobserwować już w latach 60. XX wieku, a według prognoz badaczy, ujemny przyrost naturalny utrzyma się co najmniej do połowy XXI wieku. W tym okresie liczba ludności państwa może się zmniejszyć nawet o jedną trzecią. W warunkach rosyjskich kryzys demograficzny jest potęgowany przez regres cywilizacyjny, niedostateczne nakłady na opiekę zdrowotną oraz alkoholizm.

Spadek liczby ludności Rosji wynika z ujemnego przyrostu naturalnego. Różnica między liczbą zgonów a liczbą narodzin, utrzymująca się obecnie na poziomie ok. 800–900 tys. osób rocznie, w przyszłości powinna się jeszcze zwiększyć. Największym problemem jest nadumieralność mężczyzn w wieku produkcyjnym. Długotrwałej tendencji obniżania się średniej długości życia towarzyszy proces starzenia się społeczeństwa. Doszło już do zdeformowania piramidy wiekowej, co będzie skutkowało utrwaleniem się negatywnych tendencji w przyroście naturalnym.

Rosja ma dodatni bilans migracyjny, głównie dzięki nadwyżce w wymianie z obszarem WNP. Skala przepływów migracyjnych jednak systematycznie maleje i rekompensują one zaledwie około 10% ubytków ludnościowych Federacji Rosyjskiej. Dotychczas prawodawstwo rosyjskie nie sprzyjało integracji imigrantów, spychając ich do szarej strefy. Bez zmiany atmosfery społecznej wokół migracji oraz wdrożenia kosztownych programów repatriacyjnych Rosja nie może oczekiwać znacznego zwiększenia liczby legalnych i pożądaných imigrantów.

Rosja jest państwem wieloetnicznym, a zamieszkujące ją narody znajdują się w różnych stadiach rozwoju, co sprawia, że podlegają odmiennym tendencjom demograficznym. O ile wśród dominujących liczebnie Rosjan obserwuje się ujemny przyrost naturalny i ich liczba systematycznie spada, o tyle dynamicznie rośnie udział narodów Kaukazu Północnego, głównie wyznających islam. Dysproporcje w liczebności obu grup są jednak tak duże, że potrzeba dekad, aby nawet rozbież-

ne tendencje demograficzne przełożyły się na znaczące zmiany struktury etnicznej Rosji. Czynnikiem, który w ostatnim okresie doprowadził do największych zmian w strukturze etnicznej była migracja – wyjazd z Rosji znacznej części Żydów i Niemców oraz napływ wieloetnicznych grup Ormian i Azerów.

Ze względów klimatycznych terytorium Rosji zawsze było zasiedlone nieproporcjonalnie. Rozpad imperium doprowadził do pogłębienia dysproporcji w tym zakresie, gdyż rozpoczął się zwiększony odpływ ludności z terenów Północy i Dalekiego Wschodu. Z niektórych podmiotów Federacji Rosyjskiej (obwód magadański) wyjechała nawet połowa mieszkańców. Sytuacja ta świadczy o regresie cywilizacyjnym państwa, utrudnia administrowanie i racjonalne wykorzystywanie jego bogactw naturalnych. W sytuacji kryzysu demograficznego trudno jednak oczekiwać, że Rosji uda się zahamować tendencję depopulacji obszarów niesprzyjających osadnictwu.

Świadomość kryzysu demograficznego jest w Rosji powszechna, choć różne jest rozumienie jego przyczyn i skutków. Często problemy te są wykorzystywane do bieżącej walki politycznej. Radykalna opozycja oskarża rząd, że celowo nie przeciwdziała wymieraniu Rosjan. Wśród elit coraz powszechniejsze są obawy, że znaczne zmniejszenie potencjału ludnościowego Rosji zahamuje jej rozwój gospodarczy i wpłynie na pogorszenie pozycji geopolitycznej. Kwestie demograficzne coraz częściej znajdują się w polu uwagi władz, choć dotychczas nie były traktowane jako priorytetowe. Wdrażane środki często miały charakter działań doraźnych, których skuteczność, ze względu na specyfikę problemów demograficznych, trudno jednoznacznie ocenić, choć wskaźniki przekonują, że nie mogła ona być duża.

Leszek Szarepka

¹ *Demoskop Weekly*, nr 229/230, 01–22.01.2006.

² Według oficjalnych danych rosyjskich, 1 lipca 2005 roku w Federacji Rosyjskiej było zarejestrowanych 324 880 nosicieli wirusa HIV.

³ *Izwiestia*, 01.11.2005, „W Rosji aborcji wykonują więcej niż jest narodzin”. W tej dziedzinie także obserwuje się tendencję spadkową, gdyż jeszcze w 2000 roku było ich 2,1 mln.

⁴ *Rossijskaja Gazieta*, 23.08.2005.

⁵ Opinię taką wyraził wiceprezydent Rosyjskiej Akademii Nauk Medycznych Władimir Kułakow. Jego zdaniem świadczy o tym fakt, że w Rosji jest tylko 30 ośrodków leczących tę przypadłość, a np. w Izraelu ponad 100. Według profesora na bezpłodność w Rosji cierpi ponad 5 mln kobiet i ok. 4 mln mężczyzn. *Interfax*, 22.11.2005.

⁶ W 2000 roku było to 21,3% przypadków. *Demoskop Weekly*, nr 171/2, 27.09–10.10.2004. Minister zdrowia i rozwoju społecznego Michaił Zurabow przytoczył dane za rok 2005, z których wynikało, że ok. 60 tys. Rosjan zmarło na skutek nadużywania alkoholu, ok. 46 tys. popełniło samobójstwo, ok. 40 tys. zginęło w wypadkach drogowych, a ok. 35 tys. zostało zamordowanych. *Interfax*, 22.02.2006.

⁷ A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *Pierspiektiwu razwitiia Rossii: rol diemograficzeskogo faktora*, Moskwa 2003, s. 76.

⁸ Tamże, s. 43.

⁹ *Interfax*, 11.11.2003.

¹⁰ *Interfax*, 21.04.2005.

¹¹ A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *op. cit.*, s. 47.

¹² Na przykład w ramach narodu niemieckiego wyodrębniono Niemców Mennonitów, a w ramach narodu tatarskiego – Tatarów syberyjskich i tzw. Kreszczenów (chrzczonech).

¹³ W. Tiszkow, W. Stiepanow, *Rossijskaja pieriepis' w etniczieskom izmierienii*, w: *Nasielenije i Obszczestwo*, nr 81, wrzesień 2004.

¹⁴ Podobnej skali spadek zarejestrowano także w dziedzinie migracji wewnętrznych. S. Tekieli, *Migracje Rosjan na obszarze b. ZSRR (1989–1998)*, Analizy OSW, 1999, s. 7.

¹⁵ A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *op. cit.*, s. 22.

¹⁶ *Krasnaja Zwiezda*, 01.11.2005.

¹⁷ A. Wiszniewski, J. Andriejew, A. Triejwisz, *op. cit.*, s. 33.

¹⁸ Według danych ze spisów powszechnych, między rokiem 1989 a 2002 liczba mieszkających w obwodzie kalinińskim Rosjan wzrosła z 683 tys. do 787 tys. W tym samym czasie liczba Ukraińców spadła z 63 tys. do 47 tys., a liczba Białorusinów z 74 tys. do 51 tys. Według danych spisu 2002 roku w Kaliningradzie pojawiła się także licząca 8340 osób mniejszość niemiecka.

¹⁹ *Wriemia Nowostiej*, 11.11.2005; *Niezawisimaja Gazieta*, 21.11.2005. Obserwatorzy m.in. łotewscy dość sceptycznie odnoszą się do tych planów. Ich zdaniem, nawet jeżeli władze obwodu przygotowują odpowiednią infrastrukturę (mieszkania, miejsca pracy), to maksymalnie mogą liczyć na napływ ok. 50 tys. rosyjskojęzycznych mieszkańców Łotwy. Migracja z Kazachstanu spada. W tej sytuacji podwojenie liczby mieszkańców obwodu wydaje się mało realne, chyba że przygotowywane programy będą obejmowały także Rosjan z innych podmiotów federacji.

²⁰ www.svop.ru/upload/images/strategy_XXI_fin2.doc; *Rossijskaja Gazieta* z 28 kwietnia 2005 roku zamieściła wy-

wiad z przewodniczącym Rady Siergiejem Karaganowem z tytułowany dość wymownie: *Pętla demograficzna zaciska się*.

²¹ *Niezawisimaja Gazieta*, 11.05.2006.

²² Według Izby Obrachunkowej FR, w najbliższym dziesięcioleciu śmiertelność Rosjan wzrośnie jeszcze o ok. 400 tys. osób rocznie. *Wiedomosti*, 08.12.2005.

²³ *Interfax*, 17.10.2005.

²⁴ *Interfax*, 23.11.2005.

²⁵ *Ekspiert*, nr 5, 6–12.02.2006. W. Tiszkow należy do tej grupy badaczy rosyjskich, którzy z dużym spokojem obserwują procesy demograficzne. Jego zdaniem, prognozy 50-letnie jeszcze nigdy się nie sprawdziły i nikt nie może powiedzieć, wobec jakich wyzwań demograficznych stanie Rosja w połowie tego wieku.

²⁶ *Moskowskij Komsomolec*, 01.12.2005.

²⁷ *Interfax*, 22.01.2005.

²⁸ *Interfax*, 21.12.2005.

²⁹ *Interfax*, 27.04.2005 oraz 5.10.2005.

³⁰ *Interfax*, 22.02.2006. Deputowani zostali poinformowani o tych zagadnieniach przez ministra zdrowia i rozwoju społecznego Michaiła Zurabowa.

³¹ Tekst koncepcji jest dostępny pod adresem <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya.html>

³² Co ciekawe, na czele tej komisji stał pomocnik prezydenta, Wiktor Iwanow, który był uważany za niezwykle restrykcyjnego w dziedzinie polityki migracyjnej.

³³ *Wiedomosti*, 15.12.2005.

Demographic situation in Russia

Leszek Szerepka

Throughout the history of Russia, periods of deep chaos have been accompanied by demographic crises. This was the case during the Time of Troubles, or *Smutnoye Vremya*, in the seventeenth century, and during the period of wars and revolutions in the early twentieth century, which brought the Bolsheviks to power. Similarly, the break-up of the USSR also coincided with a demographic crisis. However, while the previous crises had been caused by factors such as war, famine, epidemics or repressive policies, and were followed by periods of rapid population growth once these factors had ceased to operate, the current crisis is systemic and structural. To a large extent, it has been occasioned by cultural factors such as changing family models and the roles of women in today's society. In Russia, the effect of these factors on population increase is exacerbated by excessive alcohol consumption, an culture of inadequate working conditions which leads to many accidents at work, and healthcare deficiencies (only c. 3% of the GDP is spent on healthcare annually).

In 2005, the Russian Academy of Sciences concluded a research programme entitled 'The demographic modernization of Russia, 1900–2000'. In the report it indicated that the Russian state had lost c. 140 million people in the twentieth century as a result of bad policies. This means that the present population of Russia would be larger by this number if the development of the state in the previous century had followed similar patterns to that of European states, and if human life had been respected in Russia as much as it was in Western Europe. According to Russian researchers, many current demographic problems in Russia stem from occurrences in the distant past. Development models are difficult to correct within a short timespan. All projections concerning Russia's demographic development predict that the country's population will continue to shrink until at least the middle of the twenty-first century. The projections only differ as to the speed and nature of the population decrease.

When juxtaposed with the dynamic GDP growth and the government's ambition to reinforce Russia's international position, the demographic problems are a dissonance. The Russian political elite is concerned that if the negative demographic

trends prevail, this may eventually stop the country's economic development. It is also worried that with its current population density, Russia will not be able to defend its vast territory and use it adequately. It is frequently emphasised that as a world power, the USSR had always remained among the top three most populous countries in the world after China and India. In 2000, the Russian Federation, as the legal successor of the USSR, dropped to sixth in this ranking, and in the mid-21st century it will struggle to remain in the top twenty. According to Russian analysts, a country with such a small population potential, disproportionate to its territory, will face difficulties preserving its status as a world power, and consequently in defending its international interests. The fact that Russia is a multinational state further complicates the situation. The country used to be dominated by ethnic Russians, but their percentage is shrinking systematically. In the future, this may affect both the country's cohesion and its prevailing cultural models.

The Russian authorities are aware of these threats; President Vladimir Putin mentions them regularly in his addresses to the nation. In his most recent speech, delivered on 10 May 2006, Putin said that the demographic crisis was the most important issue in Russia's internal policy. Demographic problems have been discussed by the parliament, the government and the Russian Federation Security Council. A document entitled 'A concept for the Russian Federation's demographic development to 2015' has been adopted.

The media cover the issue, frequently taking an alarming tone. However, in the policies implemented by the Russian authorities, improving the demographic situation has not been a genuine priority. The measures proposed have frequently been provisional, and have ultimately had little effect on demographic trends. Figures now available fully corroborate the pessimistic projections concerning Russia's demographic development which researchers had presented at the onset of the previous decade.

1. Demographic trends

A. Russia first reported a natural decrease in 1992. Since that date, the number of deaths has always exceeded the number of births. The fluctuations observed in this respect are due to the cyclic nature of developments caused largely by the demographic changes occasioned by World War II. However, in Russia excess mortality is observed among working-age men, who die at excessive rates because of alcohol consumption, accidents at work, homicide, suicide, etc.; this symptom is specific to Russia alone. In 2000, only 56% of men lived to the retirement age of 60 years. This lowers the average life expectancy at birth in Russia, which is under 60 for males, a result even worse than in the 1960s. Nevertheless, Russian society is ageing. The demographic trends presently prevailing in Russia indicate that the country's population will continue to decrease rapidly.

B. Russia is a multiethnic state, even though it is dominated by Slavic peoples. The demographic processes affecting each of its nations show different dynamics. Nations reporting a natural decrease and showing a marked tendency towards emigration, such as the Jews and the Germans, have experienced the greatest population decrease. On the other hand, immigrant nations such as the Armenians and the Azeris have shown the greatest population increase compared to the previous census. While population decrease affects a dominant portion of Russia's territory, certain areas, such as the Northern Caucasus, have reported what could be termed as a demographic boom. Consequently, the average age in 2002 was 37.6 years for ethnic Russians, 22.7 years for the Ingush, and 23 years for the Tuvans. These factors will determine the dynamics of changes in the ethnic map of Russia.

C. Back in the Soviet period, the state was the principal initiator of migration processes within the country, moving people, – frequently against their will – to various areas for the purpose of implementing some strategic undertakings. After the empire collapsed, the dynamics of migration flows diminished and their character changed. Peoples began to wander, and a spontaneous repatriation began. The potential effects of this process may be illustrated by the fact that 25.3

million ethnic Russians still live outside the Russian Federation. To varying degrees, all the states that emerged from the USSR's disintegration are dealing with the same problem. In the case of Russia, the concept that the influx of Russian speakers would largely compensate for the population loss resulting from the slow natural increase was true only in the early 1990s. Presently, migrants compensate for only c. 10% of population loss. Unless the social atmosphere surrounding migration changes, and unless costly repatriation programmes are implemented, Russia should not expect any substantial increase in the number of legal immigrants.

D. Northern and eastern Russia, i.e. regions that account for the greater part of the country's territory, are only fit for permanent human settlement to a limited extent. For various reasons, including military, research and economic considerations, the authorities used to be interested in keeping settlers there. People would be encouraged to live in the areas in question with higher salaries and earlier retirement. However, after the USSR collapsed, this policy also broke down. Non-indigenous people started to move back to the south and the west, abandoning those areas with unfavourable climate conditions. The disproportion in population density between the various constituents of the federation deepened further. At present, over 60% of Russia's population live in just 10% of its territory. Without in-

tervention from the state and without adequate motivation programmes, this disproportion may continue to worsen in the immediate future.

1.1. Basic demographic indexes

The most visible symptom of the demographic crisis in Russia is the shrinking of the country's population. Russia has never been a densely populated country, but as early as the nineteenth century, its central regions had already begun to experience severe land shortages. Currently, there are many depopulated settlements even in this area, and the land is not being cultivated. The 2002 census revealed that there are c. 13,000 abandoned towns and villages in the Russian Federation. The principal cause of population decrease is rapidly rising mortality accompanied by a slump in births. The long-term impact of these factors is leading to structural changes in the society, including changes in the age structure; it is consolidating and deepening the negative demographic trends.

Table 1. Russia's population and the degree of its urbanisation

Year	Total population (million)	including (million):		including (%):	
		urban	rural	urban	rural
1959	117.2	61.1	56.1	52	48
1970	129.9	80.6	49.3	62	38
1979	137.4	94.9	42.5	69	31
1989	147.0	108.0	39.0	73	27
1993	148.6	108.7	39.9	73	27
1996	148.3	108.3	40.0	73	27
2001	146.3	107.1	39.2	73	27
2002	145.6	106.7	38.9	73	27
2003	145.0	106.3	38.7	73	27
2004	144.2	105.8	38.4	73	27
2005	143.5	104.7	38.8	73	27

Source: Russian Federal Service of State Statistics

In the post-war period, successive censuses showed that Russia's population was systematically increasing (Table 1) at the average rate of one million people a year. In 1989, the last Soviet census indicated that Russia had a population of 147 million. The population size reached its peak in 1993, and then began to shrink steadily. According to figures from the Russian Federal Service of State Statistics, in 2005 Russia had a population of 143.5 million, which means the number of people had shrunk by 5.1 million people within twelve years. It is notable that following a period of dynamic change, the urbanisation index stabilised, and that the rural population is decreasing at a relatively slower rate than the urban population. This is even more interesting in the light of one theory which claims that the current demographic crisis stems from excessive urbanisation in the past.

Recently, the number of births in Russia has begun to grow (Table 2) but this growth is simply the result of cyclic fluctuations, and does not mean that the general trend is reversing. The changes in the number of births in Russia have been considerably influenced by the war-time demographic decline and the post-war increase

phase. In the mid-1980s, Russia experienced its most recent increase phase, reinforced by the policy promoting abstinence implemented in that period, and the recent increase in the number of children born in the Russian Federation should be credited to that increase phase. Once the generation of the 1990s decline phase reaches reproductive age, the number of births will drop again. The cycle will reach its lowest point around 2020. This general trend is reinforced by steadily declining fertility.

Fertility continued to decrease in Russia throughout the 20th century. Before World War II, more than 4 million children were born each year. In 1990, this number was still as high as c. 2 million. The lowest number of births was recorded in 1999 when only 1.2 million children were born in Russia, and the fertility coefficient dropped to 1.15, while simple generation replacement requires a fertility coefficient of c. 2.2 children per woman.

The decrease in the number of children born by an 'average' woman in her childbearing years is typical throughout the European cultural zone, and stems from factors such as the extension of the average life expectancy at birth, the increas-

Table 2. Natural increase and average life expectancy at birth in Russia

Year	Births (thousands)	Deaths (thousands)	Balance (thousands)	Fertility coefficient	Life expectancy
1991	1795	1691	104	1.732	69.01
1992	1588	1807	-219	1.552	67.89
1993	1379	2129	-750	1.385	65.14
1994	1408	2301	-893	1.400	63.98
1995	1364	2204	-840	1.344	64.64
1996	1305	2082	-777	1.281	65.89
1997	1260	2016	-765	1.230	66.64
1998	1283	1989	-706	1.242	67.02
1999	1215	2144	-929	1.157	65.93
2000	1267	2225	-958	1.190	65.27
2001	1312	2255	-943	1.223	65.30
2002	1397	2332	-935	1.286	64.80
2003	1477	2366	-889	1.319	64.90
2004	1508	2298	-790	1.340	65,30
2005	1460	2303	-843	no data available	no data available

Source: L. Rybakovskiy, 'Demograficheskoe budushchee Rossii i migratsionnye protsessy' in *Socis* 3/2005; Russian Federal Service of State Statistics

ed professional activity of women and the abandonment of the traditional family model. With an average fertility coefficient of 1.3 in 2003, the Russian Federation was in the 29–34 position (together with Austria, Switzerland and other countries) in the list of countries with the lowest fertility coefficients. In the former USSR, even worse indexes were reported by Belarus, Moldova and Ukraine (1.2), and Lithuania and Latvia (1.3)¹.

One of the main reasons why the number of children born each year is decreasing is that the family as an institution is experiencing a worsening crisis. Most marriages split. According to the 2002 census, 47% of Russian women who are legally capable of marrying (i.e. over 16) are single. 18% of them have never been married, another 18% are widows, and 11% are divorced. People are getting married and choosing to have children ever later in their lives. The family models are also changing, and these changes have long-term effects. Between the last two censuses, the percentage of families with two or more children decreased twofold, and the percentage of families with one child increased by one-third. At present, c. 66% of families with children have one child, and c. 28% have two children. In 2003, as much as 29.7% of children were born outside formal unions.

The dramatic slowdown of natural increase in Russia in the early 1990s was also influenced by the USSR's progressive disintegration and the social and economic crises that followed it. That period saw a rapid spread of sexually transmitted diseases, alcoholism, drug abuse and crime. In the 1990s, an average of over one million people were imprisoned at any given moment, accounting for nearly one percent of the entire adult po-

pulation (this particularly refers to the population of men of reproductive age). Diseases, including AIDS, were rampant in the prisons².

Sexual education has been neglected. Termination of pregnancy is still the most popular birth control method in Russia. The number of abortions exceeds that of births. According to official statistics, in 2004 c. 1.8 million abortions were performed, including 10% on minors³. It has been calculated that in the case of 7–8% of women, this procedure leads to sterility. Around 15% of all couples in Russia are affected by sterility, and c. 6 million out of the 39.1 million women aged 15–49 are sterile⁴. The Russian government has not shown enough interest in treating infertility because they do not regard this to be an effective way to boost natural increase⁵.

The long-term decline in births in Russia is accompanied by a long-term trend of rising mortality. In 1991, 1,691,000 people died in Russia, while in 2004 the figure was as high as 2,298,000 (from a smaller population). As in other European states, most deaths in Russia are caused by cardiovascular diseases. However, it is specific to Russia that external factors, i.e. various accidents, are the second most frequent cause of death. Exogenous mortality is 3.6 times higher among Russian males and 1.9 times higher among Russian females than in the EU or the United States. This problem mainly affects working-age males. Its scale may be illustrated by the fact that on average over 20% of male deaths are due to external causes⁶. This phenomenon has an adverse impact on demographic processes, as it contributes to natural decrease and lowers the average life expectancy.

Table 3. Family status by age group (%)

Age	Married (%)	In informal union (%)	Other (%)
18–24	19	6	75
25–34	58	9	33
35–44	71	6	23
45–59	70	4	26
60 and over	46	2	52

Source: *Novoe Vremya*, issue 24/2005

The average life expectancy at birth is one of the factors indicative of a state's level of development. In Russia, a regression in this respect had already occurred in the 1970s. Whereas in 1965 the average life expectancy at birth for women in Russia and the United States was still the same, and men in Russia lived for only 2.5 years less

than American males, at present the gap in life expectancy has moved to over a dozen years. In 1959, a Russian male would live to 63.2 on the average, and a Russian female to 71.7. In 1975, the average life expectancy at birth was 62.6 and 73.2 respectively, and in 2000, 59.0 and 72.2. Moreover, while initially the average life expectancy

Table 4. Percentages of people with life expectancies at 20 exceeding 55, 60 and 65 years (%)

Year	Males			Females		
	55 years	60 years	65 years	55 years	60 years	65 years
1965	80.4	73.2	62.9	91.9	88.4	82.8
1980	72.9	64.4	53.9	91.0	86.8	80.8
1995	64.1	54.0	42.8	88.3	83.4	76.5
2000	66.3	56.0	44.7	89.4	84.7	77.7

Source: A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow, 2003

Table 5. Population of Russia by age and sex

	Thousands			Percent			Number of women per 1000 men		
	1989	2001	2004	1989	2001	2004	1989	2001	2004
Total population	147,022	146,303	144,168	100	100	100	1140	1147	1151
Age groups									
0-4	12,032	6367	6632	8.2	4.4	4.6	963	950	951
5-9	11,360	7762	6733	7.7	5.3	4.7	969	955	956
10-14	10,592	11,789	9247	7.2	8.1	6.4	972	961	957
15-19	9968	12,321	12,579	6.8	8.4	8.7	947	966	969
20-24	9755	11,106	11,941	6.6	7.6	8.3	968	983	978
25-29	12,557	10,451	10796	8.5	7.1	7.5	970	985	1000
30-34	12,863	9620	10,024	8.8	6.6	7.0	987	997	1004
35-39	11,684	11,333	9664	7.9	7.8	6.7	1007	1025	1035
40-44	7663	12,651	12,166	5.2	8.6	8.4	1029	1055	1065
45-49	7955	11,434	11,876	5.4	7.8	8.2	1112	1104	1119
50-54	9593	9409	10,416	6.5	6.4	7.2	1154	1157	1183
55-59	8399	4995	6435	5.7	3.4	4.5	1258	1287	1269
60-64	8360	8906	6368	5.7	6.1	4.4	1581	1421	1477
65-69	4510	5904	6999	3.1	4.0	4.9	2298	1591	1624
70+	9646	12,255	12,292	6.6	8.4	8.5	3125	2549	2474
Persons:									
before working age	35,995	28,387	25,014	24.5	19.4	17.3	968	958	956
at working age*	83,746	88,040	89,896	57.0	60.2	62.4	928	982	978
past working age	27,196	29,876	29,258	18.5	20.4	20.3	2915	2175	2334

* In the Russian Federation, persons of working age are men aged 16 to 59 and women aged 16 to 54

Source: Russian Federal Service of State Statistics, *Rossiya v tsifrakh*, 2004

for men decreased more rapidly, these adverse trends are now also affecting women. Researchers have established that if life expectancy trends in Russia had been the same as in Western Europe, there would have been 14.2 million fewer deaths between 1966 and 2000⁷.

The deteriorating standards of living in Russia are also visible in the fact that in 2000, only 56% of men and slightly over 89% of women lived to retirement age (Table 4), compared to 73.2% and 91.9% respectively in 1965. In the case of men, the problem has reached catastrophic proportions, and the current retirement age, which is still relatively low compared to many European countries, appears too high and also socially unjustified.

The population of Russia is ageing. According to the 2002 census, the 'over-60' age category turned out to be larger than the 'under 14' category for the first time in the country's modern history (the ratio being 18.5% to 16.4%). As the figures in Table 5 indicate, the age pyramid is reversing in the Russian Federation. In 1989, the youngest age category (0–4 years) amounted to 12,032,000 people (8.2% of the entire population), while the oldest category (70+) numbered 9,646,000 people (6.6% of the population). In 2004, these proportions were reversed: the youngest category amounted to 6,632,000 people, accounting for 4.6% of the population, while the oldest category amounted to 12,292,000 people, i.e. 8.5% of the population.

Over the last fifteen years, the number of people under working age in Russia shrank by c. 30%. People born during the years of the demographic decline are now beginning to enter the job market, but nevertheless, the number of people at

working age will only start to decrease in the next decade. In 2000, there were 86.5 million working age people in Russia, and in 2010, depending on the demographic development variant, there will be between 86.1 million and 89.2 million people in this age category. In 2020, there will be between 73.8 million and 82.4 million working-age people; in 2030, 67 million to 82.0 million, in 2040 58.1 million to 79.2 million, and in 2050 47.7 million to 74.4 million⁸. According to the worst-case projections, the number of people at working age may shrink by c. 39 million, i.e. almost by half, by 2050. However, the Russian Armed Forces may see the number of men at recruitment age decrease by half as soon as within the next ten years.

The ratio between the working and non-working populations will not change materially. However, the age structure of the non-working category will change, as the group will be increasingly dominated by retired people. This will certainly increase the pressure on the pension system, but unless life expectancy increases significantly, the system should remain viable. The natural tendency for the number of males to exceed the number of females in the younger age categories is relatively quickly equalised in favour of women due to excess male mortality in Russia. This trend is expected to continue.

The figures presented in Table 6 reflect the forecasts presented in a UN report on the development of the Russian Federation's population potential, published in 2003⁹. Similar data were presented in 2005 by the regional development minister Vladimir Yakovlev, who said, quoting an estimate by experts of the Russian Federation Security Council, that by the mid-21st century, the population of Russia will have shrunk by one-

Table 6. Population projections for Russia to 2050 (millions)

Year	Average forecast	80% forecast *	95% forecast *
1950	102	102	102
1975	134	134	134
2000	146	146	146
2025	124	118–130	111–137
2050	98	86–111	71–127

* The percentages express the reliability of the forecast

Source: A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow, 2003, p. 24

third¹⁰. Authors of the study entitled *Demograficheskie protsessy v Rossii v XXI v.* [Demographic processes in Russia in the 21st century] (A. Antonov et al.) claim that in 2050, the state's population will have decreased by 54.2 million, and 38.5% of people will be over 60, while only 9.4% of people will be under 14. Variant-based studies also indicate that the number of women in their childbearing years (15–49 years) will drop considerably. In 2000, this age category numbered 39.1 million women. In 2010, there will be between 36.2 million and 37.4 million; in 2020 between 31.7 million and 35.4 million; in 2030, 28.2 million to 34.4 million; in 2040, 22.5 million to 31.2 million, and in 2050 20.1 million to 31.4 million¹¹.

Long-term projections are constituent to a high margin of error, and they should therefore be treated with a great deal of caution. On the other hand, researchers have analysed a wide variety of factors and different variants of the results have been presented. It should be therefore assumed that unless some unexpected cataclysms occur, within the next twenty years the population of Russia will have shrunk by some 13 million people, and the age pyramid will become even more deformed.

1.2. Nationality structure of Russia's population

The Russian Federation is a multiethnic and multi-confessional state, and its federal constituents include 21 national republics among others subjects. 166 nations (and a further 26 ethnic groups within nations)¹² appear in the 2002 census. The nations differ considerably, both in terms of their size (ranging from the Russian nation, with more than 100 million people to certain nations of the Far North, each numbering no more than several hundred people), their political and legal status (autochthonous, immigrant), and their level of development and distribution throughout the country's territory (compact vs. dispersed populations). Due to these differences, the demographic processes occurring within different nations are bound to show different dynamics.

Compared to the situation in the late 1980s, the ethnic composition of Russia's population has not changed materially. The Russians remain the

largest nationality and dominate the remaining nations of the federation. The second largest nation, the Tatars, is more than twenty times smaller than the Russians, and among the remaining autochthonous nations only three others number more than one million people, including the Chechens, the Chuvash and the Bashkir. Given such deep disproportions in population size, it will take decades for the demographic trends to materially affect Russia's ethnic composition, even if different nations develop in completely different directions in this respect. However, the general tendency is clear: the proportion of ethnic Russians is decreasing. In the 1959 census, they accounted for 83.3% of the RSFSR's population; in 1979 82.6%, in 1989 81.5%, and in 2002, just 79.8% of the state's population.

The percentage of Russians in the Russian Federation has remained higher than simple fertility and mortality indexes would suggest, mainly due to processes of migration and assimilation. After the USSR collapsed, over 25 million ethnic Russians remained outside the Russian state. Gradually, they began to return to their historical homeland, usually on their own account. Ethnic Russians were the largest group among those migrating to the Russian Federation, and a minority among those emigrating from the country. As the country's dominant nation, both in terms of size and development level, the Russians also benefited most from the natural assimilation processes, at the expense of nations such as the Ukrainians and the Belarusians. This might explain the rapid shrinking of those national minorities. According to the 2002 census, ethnic Russians were a majority in 74 out of the 89 federal constituents. Between the last two censuses, their percentage increased in 40 constituents, but interestingly, it decreased in up to 16 of the 21 national republics.

The factor which changed the Russian Federation's ethnic structure to the greatest extent was not a natural increase but the processes of migration. The latter led to the radical shrinking of groups such as the Jews and the Germans. This tendency was particularly pronounced in the Jews' case. Of a nation that numbered 537,000 people in 1989, only c. 230,000 remained in Russia in 2002. Nationalities such as the Armenians

or the Azeris experienced the opposite migration trends; between the last two censuses, they doubled their numbers in Russia. The Tajik and Chinese populations in Russia grew even more: from 38,000 to 120,000 and from 5,200 to 35,000 respectively. European nations were pushed to the West and replaced by nations from the Southern Caucasus and Central Asia. This tendency will continue in the immediate future.

Among the autochthonous groups, the Islamic nationalities of the Northern Caucasus, including the Chechens, the Ingush, the Avars, the Dargins, the Lezgins, the Kumyks, etc., report the highest natural increase. In their case, one can even speak of a demographic boom, even though researchers disagree as to how reliable the census fi-

gures are for some of the peoples. In all cases where different nationalities compete within one republic (Dagestan, Bashkiria) or the given federal constituent largely depends on subsidies from the central budget (Ingushetia, Chechnya, Tuva), the local authorities may have tried to tamper with the census results¹³. However, even if the census results have been rigged in some of the republics, there is no doubt that the nations living there are showing a natural increase, as opposed to the Russians. Demographic trends similar to those occurring among the Russians are found only among the long-conquered nations inhabiting the Middle Volga Region, including the Chuvash, the Mari, the Udmurts, the Mordvins and to an extent the Tatars.

Table 7. Major nationalities of the Russian Federation (numbering more than 400,000 people) according to censuses between 1926 and 2002 (in thousands)

Nationalities	1926	1939	1959	1970	1979	1989	2002
Total	100,626	108,262	117,534	130,079	137,410	147,022	145,164
Armenians	195	205	256	299	365	532	1130
Avars	178	236	250	362	438	544	757
Azeris	28	43	71	96	152	336	621
Bashkir	712	825	954	1181	1291	1345	1674
Belarusians	638	452	844	964	1052	1206	815
Buryat	237	221	252	313	350	417	445
Chechens	318	400	261	572	712	712	1361
Chuvash	1115	1346	1436	1637	1690	1774	1637
Dargins	126	152	153	224	280	353	510
Germans	806	811	820	762	791	842	597
Ingush	72	91	56	137	166	215	412
Kabardin	140	161	201	277	319	386	520
Kazakh	3852	356	382	478	518	636	655
Kumyks	95	110	133	187	226	277	423
Lezgins	93	100	114	170	203	257	412
Mari	428	476	498	581	600	644	605
Mordvin	1335	1375	1211	1177	1111	1073	845
Ossetians	157	196	248	313	352	402	515
Russians	74,072	89,740	97,864	107,748	113,522	119,866	115,869
Tatars	3241	3683	4074	4755	5006	5522	5593
Udmurts	514	600	616	678	686	715	637
Ukrainians	7873	3204	3359	3346	3658	4363	2943
Yakut	241	242	233	295	327	380	444

Source: Russian Federal Service of State Statistics, www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_nation.php

The process whereby the autochthonous nations in Russia are concentrating in specific areas has continued in Russia for more than ten years (Table 8). This refers in particular to those peoples that have their own national republics. Between the two censuses, all such nations have

become more concentrated, i.e. the percentages of their members living in the titular republics has increased. In the Northern Caucasus, the average is now as high as c. 90%. The most blurred ethnic boundaries are found in the Volga region, partly due to historical conditions and

Table 8. Titular nationalities in their republics

Republic		Titular nationalities			
		Titular nationality in the republic's population (%)		Percentage of the nation living in its titular republic (%)	
		2002	1989	2002	1989
Checheno-Ingushetia *	Total	94.9	70.7		
	Chechen	71.7	57.8	82.9	81.7
	Ingush	23.2	12.9	88.1	76.1
Dagestan	Total	86.6	80.2		
	Avar	29.4	27.5	93.1	91.2
	Dargin	16.5	15.6	83.4	79.4
	Kumyk	14.2	12.9	86.6	83.6
	Lezgin	13.1	11.3	81.8	79.4
	Lak	5.4	5.1	89.3	86.3
Tuva	Tuvan	77.0	64.3	96.7	96.3
Chuvashia	Chuvash	67.7	67.8	54.3	51.1
Kabardino-Balkaria	Total	67.0	57.6		
	Kabardin	55.3	48.2	95.9	94.2
	Balkar	11.6	9.4	96.8	90.4
North Ossetia	Ossetian	62.7	53.0	86.5	83.2
Kalmykia	Kalmyk	53.3	45.4	89.6	88.2
Tatarstan	Tatar	52.9	48.5	36.0	32.0
Karachay-Cherkessia	Total	49.8	40.9		
	Cherkess	11.3	9.7	81.9	79.3
	Karachai	38.5	31.2	88.0	86.1
Yakutia	Yakut	45.5	33.4	97.4	96.1
Mari-El	Mari	42.9	43.3	51.7	50.4
Altai	Altai	32.7	31.0	92.5	85.2
Mordovia	Mordvin	31.9	32.5	33.7	29.2
Bashkortostan	Bashkir	29.8	21.9	73.0	64.2
Udmurtia	Udmurt	29.3	30.9	72.3	69.5
Buryatia	Buryat	27.8	24.0	61.3	59.8
Komi	Komi	25.2	23.3	87.4	86.7
Adygea	Adyghe	24.2	22.1	84.1	77.7
Khakassia	Khakas	12.0	11.1	86.5	80.1
Karelia	Karelian	9.2	10.0	70.3	63.2

* At present, Chechnya and Ingushetia are two separate republics within the Russian Federation; however, for methodological reasons figures for the former Autonomous Republic of Checheno-Ingushetia are presented in the Table.

Source: www.socpol.ru/atlas/overviews/settlement/index.shtml

partly to the central government's policy of trying to dilute the Tatar element.

As a result of the differences in rates of natural increase or decrease, as well as migration processes, the Russians are gradually retreating from some of the areas they had colonised. This applies to the Northern Caucasus as well as Siberia and the Far East. In sixteen national republics, the percentages of titular nationalities in the total population have increased. In several cases, these were substantial increases; for example by 12.7 p.p. in

Tuva, 12.1 p.p. in Yakutia and 9.7 p.p. in North Ossetia. The percentage of Chechens in Chechnya has increased even more, but in this case the war were the decisive factor. According to the 2002 census, titular nationalities constitute a majority in 9 out of the 21 national republics (including all Caucasus republics, with the exception of Adygea, which is an enclave in Krasnodar Krai). In the eastern part of the Northern Caucasus, ethnic Russians are becoming marginalised in terms of their proportion in total population.

Table 9. Average age for selected nationalities of the Russian Federation in 2002

Nationality	Average age for total population	Males	Females
Russians	37.6	34.0	40.5
Tatars	37.7	35.3	39.6
Ukrainians	45.9	44.7	47.3
Bashkir	34.2	32.1	36.2
Chuvash	38.6	36.4	40.4
Chechens	22.8	22.1	23.5
Armenians	32.8	33.4	32.0
Mordvins	44.4	42.1	46.9
Avars	24.6	23.8	25.4
Belarusians	48.0	45.9	50.2
Kazakh	30.2	29.4	31.0
Udmurts	40.0	37.4	42.0
Azeris	29.5	31.9	24.6
Mari	36.7	34.5	38.5
Germans	39.7	38.2	41.2
Kabardin	28.2	27.1	29.3
Ossetians	34.1	32.5	35.7
Dargins	24.6	23.9	25.3
Buryats	28.6	26.6	30.5
Yakuts	26.9	25.1	28.7
Kumyks	24.6	23.7	25.4
Ingush	22.7	22.4	23.0
Lezgin	25.4	25.2	25.7
Komi	38.8	35.8	41.0
Tuvans	23.0	21.7	24.2
Jews	57.5	55.7	61.1
Karachai	29.5	28.3	30.5
Kalmyks	31.3	29.2	33.3
Adyghe	34.2	32.4	36.0
Komi-Permyaks	40.8	38.6	42.7
Balkar	30.1	29.5	30.7

Source: Russian Federal Service of State Statistics; figures from the 2002 census

The figures presented in Table 9 clearly show that the differences in average age between the different populations are significant. The nations of Russia may be divided into 'old', including the Jews, the Ukrainians and the Belarusians, and 'young', including the Chechens, the Dargins and the Tuvans. The average age of a member of an 'old' nation is over 45, while it is less than 25 in the case of a 'young' nation. These differences are partly the result of differences in the average life expectancy at birth, which is usually longer in the 'old' nations, reflecting their higher standards of living. Average age may be a useful tool for determining the dynamics of change in the ethnic map of the Russian Federation. It should be assumed that the proportion of the 'old' nations in the total population will continue to decrease, while the proportion of the 'young' nations will grow in the immediate future.

The percentage of ethnic Russians in the total population is of crucial importance for the cohesion of the Russian state, because this group determines the ethnic and cultural character of the state. The Russians still constitute a decisive majority, but their proportion is steadily decreasing. It has dropped by 2 percentage points over the last decade. All indexes (natural increase, the ethnic composition of migration flows) imply that this trend will continue at an ever-faster rate. The Russians will be driven back from the Northern Caucasus and the other national republics along Russia's southern borders. However, they will reinforce their presence in the European North (e.g. in Karelia) and in some areas in the Volga region. However, in the Middle and Southern Volga regions, the influences of Orthodoxy and of Islam intertwine, and so it is difficult to forecast which will prevail in the end.

At present, the Islamic nations of the Northern Caucasus are the most expansive in demographic terms. The visible growth in the number of Muslims will probably be further reinforced by their massive immigration from Central Asia. This may lead to a rise of religious activity in the secularised Islamic nations of the Volga region (the Tatars, the Bashkir). This, in turn, may result in a polarisation of Russia's population along ethnic and religious lines. On the one side there will be the shrinking and ageing Slavic Orthodox groups,

and on the other the mosaic of Islamic communities that will grow in numbers. The Russian authorities may then have to redefine the state's prevalent cultural models.

Since most nations of the Far North and Siberia are very small, the demographic processes they experience are less significant for the future of Russia. Some of these nations are losing the awareness of their ethnic identity, and their languages and traditions are dying out. This process is global and appears to be irreversible, and the fact that Russians are emigrating from the areas in question may only slow down its progress. Finally, the so-called Chinese threat, i.e. massive immigration by the Chinese to the Russian Far East, has not as yet been confirmed in figures.

1.3. Migration issues

Following the collapse of the USSR, migration processes began to influence Russia's demographic situation to a larger extent, both in terms of the nationality structure and the natural increase. At the same time, the nature and dynamics of the migration flows changed. Migration within the borders of the state was replaced by massive international migration. This change, even though purely formal as far as the numbers are concerned, had specific legal and social consequences. The state's activity in the field of migration, so typical for the Soviet times when the state apparatus was the main initiator of migration processes, decreased considerably. This made migration more spontaneous (and chaotic), while on the other hand reducing its volume, because Russian society had been taught for years to show no initiative, which inevitably affected its mobility. As a result, the migrational turnover between the Russian Federation and the so-called 'near abroad' during the years 1991–2000 fell by about 40% in comparison to the previous period. But the real drop could in fact have been smaller, because the registration system worked much less efficiently than previously¹⁴.

In the initial period of the USSR's existence, Russia's rural areas were the main source of labour; people would be recruited from those areas to settle in new regions and to work on the great socialist construction projects. The RSFSR showed

a negative balance of migration exchange with the remaining Soviet republics. The situation began to change only in the late 1960s when the Russians started to leave the Southern Caucasus. In the 1970s, similar processes began in Central Asia. Consequently, while the RSFSR still showed a negative balance of migration exchange (c. 2.1 million people) in 1959–1974, in the period from 1975 to 1989 it showed a positive balance of c. 2.5 million. After the USSR collapsed, the influx of migrants into Russia dropped considerably, by c. 30% (Table 10). However, the number of people emigrating from Russia decreased by nearly 60% at the same time, as a result of which the positive migration balance doubled, reaching 3.8 million people.

Since its inception, the Russian Federation has shown a positive migration balance. In the early

1990s, immigration largely offset the population loss resulting from natural decrease. Between 1992 and 1997, it compensated for c. 62% of the population loss. However, the simple migration reserves of the former Soviet area soon started to become depleted, and the Russian government did not implement any repatriation programmes. In 1992–2002 total immigration compensated for only c. 45% of population loss, and the figures in Table 11 indicate that at the onset of this century, this percentage dropped to a mere 10% a year. The dramatic migration balance decline which occurred in 2001 was accompanied by the implementation of a stricter security policy in Russia, and a worsening of the social atmosphere surrounding migrants. The increase in the number of migrants reported in 2005 was probably due to the fact that some persons already living in Russia had legalised their residence.

Table 10. Migration exchange between the Russian Federation and the remaining former USSR republics in 1981–2000 (millions of people)

	1981–1990	1991–2000
Arrived in Russia	8.9	6.9
Left Russia	7.2	3.1
Migration turnover	16.1	10.0
Migration increase	1.7	3.8

Source: Demoskop, issue 37/38

Table 11. Migration balance and natural decrease in the Russian Federation in 1992–2005 (thousands of people)

Year	Migration balance	Population decrease
1992	176	-219
1993	430	-750
1994	810	-893
1995	502	-840
1996	344	-777
1997	353	-765
1998	285	-706
1999	165	-929
2000	214	-958
2001	72	-943
2002	80	-935
2003	93	-889
2004	39	-793
2005	107	-843

Source: L. Rybakovskiy, *Demograficheskoe budushchee Rossii i migratsionnye protsessy* in Socis 3/2005, Russian Federal Service of State Statistics

As Tables 12 and 13 indicate, a downward trend was observed in the entire migration exchange between the Russian Federation and abroad, although the tempos of decrease differed. Migration to Russia declined more than fivefold between 1997 and 2004, while emigration from Russia decreased only threefold. This had a substantial impact on the migration balance, which dropped much faster than migration turnover.

There is a marked difference in the volume of migration flows between Russia and the CIS on the one hand, and between Russia and the rest of the world on the other. While migrants from the CIS account for more than 90% of all new arrivals in Russia, most of the Russian citizens who have chosen to emigrate during the last several year went to more distant countries, Germany being the destination for 70% of them. The Federal Republic of Germany is unquestionably the leading destination for emigrants from Russia, even if the CIS is also taken into account. Russia reports

a positive migration balance with the CIS (Belarus has been the only exception in this respect) and a negative migration balance with the rest of the world. Most of those who arrive in Russia from places other than the former USSR are re-emigrants who have failed to settle down in their new homelands for various reasons.

The figures presented above include legal migrants only. However, there is no doubt that there are at least several million people in Russia with indefinite legal status. Most of them come from the former USSR and arrived in Russia to find jobs. The size and nationality composition of this group fluctuate constantly, depending on the seasonality of employment and the economic situation in different CIS countries. Some of these illegal migrants would be willing to legalise their stay in Russia and settle there. According to specialists, an amnesty for this group of people would be the easiest and cheapest way to improve Russia's demographic indices.

Table 12. Immigrants arriving in Russia between 1997 and 2004

	1997	2000	2001	2002	2003	2004
Total	597,651	359,330	193,450	184,612	129,144	119,157
Including from the CIS	582,829	350,290	186,226	177,314	119,661	110,374
Azerbaijan	29,878	14,906	5587	5635	4277	2584
Armenia	19,123	15,951	5814	6802	5124	3057
Belarus	17,575	10,274	6520	6841	5309	5650
Georgia	24,517	20,213	9674	7128	5540	4886
Kazakhstan	235,903	124,903	65,226	55,706	29,552	40,150
Kyrgyzstan	13,752	15,536	10,740	13,139	6948	9511
Moldova	13,750	11,652	7569	7562	6391	4816
Tajikistan	23,053	11,043	6742	5967	5346	3339
Turkmenistan	16,501	6738	4402	4531	6299	3734
Uzbekistan	39,620	40,810	24,873	24,951	21,457	14,948
Ukraine	138,231	74,748	36,503	36,806	23,418	17,699
Including from outside the CIS	14,822	9040	7224	7298	9483	8783
Germany	2379	1753	1627	1962	2692	3117
Israel	1626	1508	1373	1670	1808	1486
Lithuania	1785	945	758	722	535	339
Latvia	5658	1785	1283	990	906	819
USA	668	439	432	455	484	518
Estonia	3483	786	535	534	445	446

Source: Russian Federal Service of State Statistics

More and more experts in Russia consider immigration to be the only realistic way to stop the country's population decrease. In this context, it has pointed out that Russia should look to Western Europe as a kind of 'testing ground', because the processes occurring there will repeat themselves in Russia. According to forecasts, if current trends in population increase continue, Russia will need to show a positive migration balance of more than 700,000 people a year to maintain its current population. By 2050, this number should gradually increase to 1,200,000 people a year¹⁵.

Russia cannot afford to invite the required number of people from China, India or Africa because this would not be acceptable to the Russian public and might destroy the fairly delicate ethnic balance. Specialists believe that Russia should first and foremost use the potential of the Russian diaspora and the Russian-speaking population throughout the former USSR. According to the 1989 census, c. 25.3 million ethnic Russians and

c. 2.5 million members of other autochthonous nations of the Russian Federation lived in the USSR, but outside Russia. The number of people speaking Russian in their daily lives was much higher. It is expected that if repatriated to Russia, such persons would quickly adapt to the new conditions and assimilate.

However, the Russian diaspora's migration potential is insufficient to fully compensate for the population loss resulting from natural decrease in Russia. In accordance with the figures presented in Table 14, the number of ethnic Russians living in the former USSR but outside the Russian Federation decreased between 1989 and 2002 from 25.3 million to c. 17.1 million, i.e. by c. 8.2 million (over 32%). The proportions of other autochthonous nations of the Russian Federation living in the area in question declined at a similar rate. The number of Russian speakers also diminished. This was due to the natural assimilation processes and natural decrease among these

Table 13. Emigrants leaving Russia between 1997 and 2004

	1997	2000	2001	2002	2003	2004
Total	232,987	145,720	121,166	106,685	94,018	79,795
Including to the CIS	149,461	83,438	62,545	52,969	46,081	37,017
Azerbaijan	4302	3183	2170	1704	1771	1336
Armenia	2578	1519	1362	1114	1098	654
Belarus	18,928	13,276	11,175	8829	7016	5671
Georgia	3286	1802	1339	964	939	740
Kazakhstan	25,364	17,913	15,186	13,939	14,017	12,504
Kyrgyzstan	6296	1857	1333	1080	959	656
Moldova	5715	2237	1660	1385	1234	907
Tajikistan	2474	1158	993	827	922	549
Turkmenistan	1532	676	352	272	251	168
Uzbekistan	7370	3086	1974	1400	1130	717
Ukraine	69,116	35,601	24,026	20,585	16,744	13,115
Including from outside the CIS	83,526	62,282	58,621	53,716	47,937	42,778
Germany	43,363	40,443	43,628	42,231	36,928	31,876
Israel	12,873	9407	4835	2764	2048	1733
Lithuania	1162	376	262	293	268	282
Latvia	636	365	311	256	259	226
USA	9087	4793	4527	3134	3199	2919
Estonia	702	385	402	321	351	265

Source: Russian Federal Service of State Statistics

groups, but most importantly, due to migration. Most of those who emigrated went to the Russian Federation. However, even though the number of ethnic Russians in this area decreased by one-third within just over ten years, this only slowed down the population decrease in Russia, and did not stop it.

Most of those who wanted to go to Russia for various reasons have already done so. Increasing the number of migrants coming to Russia will require encouragement and effort on the part of the Russian government, as well as funding for jobs, housing and integration programmes. A decisive majority of the Russian diaspora live in Ukraine, Belarus and Kazakhstan, countries where Moscow would like to hold on to as much influence as possible. The presence of a strong Russian minority would certainly facilitate this task. Therefore, Russia's imperialistic traditions clash with its current demographic needs.

There is a very small number of Russians left in the Southern Caucasus, and it should be expected that the situation will develop along a similar pattern in Central Asia. In the latter region, old conflicts have been rekindled and traditions alien to the Russians, such as the clan-based structure of societies, have revived. The Russians are being pushed to the margins of social life and in addition, unlike the indigenous nations, they are experiencing a natural decrease. Repatriation to Russia would offer them a new opportunity. On the other hand, a massive repatriation of Russians from the Baltic States is extremely unlikely to happen. The standards of living in those countries, which are now member states of the European Union, are sufficiently high, and the Russians living there do not to seek to emigrate; or if they do, they choose Western countries as their destination.

Table 14. Ethnic Russians in the former USSR republics

Republic	Percentage of Russians in 1979 (%)	Number of Russians in 1989 (thousands)	Percentage of Russians in 1989 (%)	Number of Russians in 2002 (thousands)	Percentage of Russians in 2002 (%)
Russia	82.6	119,866	81.5	115,869	79.8
Ukraine	21.1	11,356	22.1	8334	17.3
Kazakhstan	40.8	6228	37.8	4051	27.0
Uzbekistan	10.8	1653	8.4	c. 1000	c. 4.0
Belarus	11.9	1342	13.2	1141	11.4
Kyrgyzstan	25.9	917	21.5	603	12.5
Latvia	32.8	906	34.0	668	29.0
Moldova	12.8	562	13.0	366	9.3
Estonia	27.9	475	30.3	351	25.6
Azerbaijan	7.9	392	5.6	141	1.8
Tajikistan	10.4	388	7.6	68	1.1
Lithuania	8.9	344	9.4	220	6.3
Georgia	7.4	341	6.3	67	1.5
Turkmenistan	12.6	334	9.5	95	1.5
Armenia	2.3	52	1.6	14	0.5
Ogótem		145,156		132,988	

Source: Proprietary calculations based on the 1979 and 1989 Soviet censuses; the Russian 2002 census; the Ukrainian 2001 census; data from the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan as of 1 July 2004; unofficial Uzbek estimates for 2002; the Belarusian 1999 census; the Kyrgyz 1999 census; 2004 data from the Central Statistical Bureau of Latvia; censuses carried out in Moldova and Transnistria in 2004; 2004 data from the Statistical Office of Estonia; the 1999 Azerbaijani census; 2000 data from the State Statistical Committee of the Republic of Tajikistan; 2004 data from the Lithuanian Department of Statistics; the 2002 Georgian census; the Russian Foreign Ministry's estimates on the Russian minority in Turkmenistan as in 2002, and the Armenian 2001 census.

According to assessments by Russian demographers, in the former USSR area there is a maximum of c. 4.5 million¹⁶ people who speak Russian and would be willing to emigrate to Russia within the next ten or so years. However, given the present demographic trends, Russia would have to show a positive migration balance of c. 50 million people by 2050 in order for its population to remain at the current level. It is therefore obvious that the Russian speakers alone will not be able to compensate for the population loss in the Russian Federation due to natural decrease. Their proportion in the total number of migrants will diminish systematically.

In the near future Russia will have to choose between closing its borders and strictly selecting immigrants, or becoming more open and accepting an influx of peoples representing different cultures. Each of these variants implies a certain choice of cultural and development models, with serious consequences for the state's foreign and internal policy. However, the country's demographic needs leave Russia with a limited number of options; if it is to preserve its population potential, Russia will have to open to immigration. As a consequence, the percentage of Orthodox Slavic people in the total population of the Russian Federation will decrease even faster, while the percentage of people representing other cultures, mostly Muslims, will grow.

1.4. Population distribution

The territory of Russia spans eleven time zones. Such a vast country is bound to include areas with

very different climates. In general, the south-western part of the Russian Federation is best suited for human settlements, while the north-eastern part of the country, which accounts for a much larger portion of its territory, offers the least favourable conditions. Back in the Soviet period, the policy was to keep as much land as possible populated; the authorities would maintain quite large settlements in areas of strategic importance even if they offered unfavourable conditions. In order to achieve these objectives, the authorities used either coercion or elaborate systems of incentives including higher salaries, longer periods of leave and earlier retirement. Following the USSR's collapse, this system broke down, and non-indigenous people began to abandon areas with unfavourable climate conditions. Some parts of Siberia and the Far East, which had already been colonised in the 1960s and 1970s, were deserted. The disproportion between population density in different regions of the Federation deepened.

The figures in Table 15 show that the populations of Russia's different regions are inversely proportional to the size of the area. The smallest Central Federal District accounts for the largest portion of Russia's population, while the largest Far Eastern Federal District is home to the smallest number of people. The difference between these two districts' population density is more than 50:1, and the disproportion is tending to increase. 62% of Russia's population is concentrated in three districts, including the Central, Southern and Volga Federal Districts, which together account for just 13.84% of Russia's terri-

Table 15. Population distribution in Russia's federal districts (approximate values)

	Territory (thousands of km ²)	Percentage of total territory	Percentage of total population	Average popula- tion density
Russia	17075.4	100.00	100.00	8.5
Central Federal District (FD)	630	3.81	25.40	56.7
Northwestern FD	1677.9	9.83	9.90	8.5
Southern FD	589.2	3.45	15.20	37.0
Volga FD	1038.0	6.08	21.90	30.6
Urals FD	1788.9	10.48	8.60	7.0
Siberian FD	5114.8	29.95	14.20	4.0
Far Eastern FD	6215.9	36.40	4.80	1.1

Source: Demoscope.ru/weekly/map/okrug.html

tory. Around 93% of Russia's population occupies an area of c. 5 million km², accounting for c. 29% of the country's territory¹⁷. This pattern of population distribution inevitably renders it difficult to administer the country and to use its natural resources in a reasonable manner.

The above table shows very clearly that different demographic processes are occurring in differ-

ent regions of the Russian Federation. While the populations of most Federal Districts have decreased, in keeping with the general tendency, the Urals and Southern Federal Districts have reported population increases. In the Southern Federal District this was due mainly to a natural increase, while in the Urals Federal District, the reason was job migration (closely connected with the growth of the oil industry in the Tyumen area). The Far

Table 16. Population change in different federal constituents of Russia in 1979–2025

Federal constituent	1979	1989	2002
Central Federal District (FD)			
Belgorod Oblast	1,308,231	1,378,283	1,511,620
Bryansk Oblast	1,508,552	1,470,129	1,378,941
Vladimir Oblast	1,585,613	1,648,761	1,523,990
Voronezh Oblast	2,482,776	2,466,661	2,378,803
Ivanovo Oblast	1,323,852	1,313,627	1,148,329
Kaluga Oblast	1,007,786	1,064,194	1,041,641
Kostroma Oblast	802,420	804,296	736,641
Kurst Oblast	1,395,367	1,335,428	1,235,091
Lipetsk Oblast	1,227,071	1,230,174	1,213,499
Moscow Oblast	6,334,118	6,646,356	6,618,538
Oryol Oblast	895,236	889,056	860,262
Ryazan Oblast	1,365,780	1,347,754	1,227,910
Smolensk Oblast	1,116,459	1,153,569	1,049,574
Tambov Oblast	1,393,491	1,322,372	1,178,443
Tver Oblast	1,659,120	1,663,122	1,471,459
Tula Oblast	1,907,575	1,861,411	1,675,758
Yaroslavl Oblast	1,423,905	1,468,996	1,367,398
City of Moscow	7,931,602	8,875,579	10,382,754
Northwestern FD			
Republic of Karelia	732,193	790,150	716,281
Komi Republic	1,110,361	1,250,847	1,018,674
Arkhangelsk Oblast	1,466,016	1,569,679	1,336,539
Nenetsia Autonomous District (AD)			41,546
Vologda Oblast	1,309,331	1,349,022	1,269,568
Kaliningrad Oblast	807,985	871,159,	955,281
Leningrad Oblast	1,512,871	1,653,723	1,669,205
Murmansk Oblast	977,832	1,164,586	892,534
Novgorod Oblast	722,125	751,555	694,355
Pskov Oblast	850,939	845,291	760,810
City of St. Petersburg	4,568,548	4,990,749	4,661,219

Federal constituent	1979	1989	2002
Southern Federal District			
Republic of Dagestan	1,628,159	1,802,188	2,576,531
Chechen Republic	1,155,805	1,270,429	1,103,686
Republic of Ingushetia			467,294
Kabardino-Balkar Republic	666,546	753,531	901,494
Republic of Kalmykia	294,527	322,597	292,410
Republic of North Ossetia-Alania	592,002	632,428	684,333
Krasnodar Krai	4,743,641	5,052,922	5,125,221
Republic of Adygea			447,109
Stavropol Krai	2,496,662	2,825,349	2,735,139
Republic of Karachai-Cherkessia			439,470
Astrakhan Oblast	915,448	991,521	1,005,276
Volgograd Oblast	2,477,953	2,592,910	2,699,223
Rostov Oblast	4,079,024	4,292,291	4,404,013
Volga Federal District			
Republic of Bashkortostan	3,844,280	3,943,113	4,104,336
Mari El Republic	704,207	749,332	727,979
Republic of Mordovia	989,509	963,504	888,766
Republic of Tatarstan	3,445,412	3,641,742	3,779,265
Udmurt Republic	1,492,172	1,605,663	1,570,316
Chuvash Republic	1,298,611	1,338,023	1,313,754
Kirov Oblast	1,666,923	1,694,008	1,503,529
Nizhny Novgorod Oblast	3,711,617	3,719,614	3,524,028
Orenburg Oblast	2,088,150	2,170,692	2,179,551
Penza Oblast	1,510,325	1,504,569	1,452,941
Perm Oblast	3,008,211	3,091,481	2,819,421
Komi-Perm Autonomous District			133,851
Samara Oblast	3,093,501	3,262,906	3,239,737
Saratov Oblast	2,563,327	2,684,471	2,668,310
Ulyanovsk Oblast	1,267,765	1,396,193	1,382,811
Urals Federal District	10,851,080	12,525,813	14,313,749
Kurgan Oblast	1,080,459	1,103,665	1,019,532
Sverdlovsk Oblast	4,454,508	4,706,763	4,486,214
Tyumen Oblast	1,885,184	3,097,657	3,264,841
Khanty-Mansi Autonomous District			1,432,817
Yamalo-Nenets Autonomous District			507,006
Chelyabinsk Oblast	3,430,929	3,617,752	3,603,339
Siberian Federal District			
Buryat Republic	899,398	1,038,252	981,238
Tuva Republic	267,599	308,557	305,510

Federal constituent	1979	1989	2002
Altai Krai	2,686,196	2,822,092	2,607,426
Altai Republic			202,947
Krasnoyarsk Krai	3,198,551	3,605,454	2,966,042
Republic of Khakassia			546,072
Taymyria Autonomous District			39,786
Evenkia Autonomous District			17,697
Irkutsk Oblast	2,558,020	2,824,920	2,581,705
Ust-Orda Buryatia Autonomous District			135,327
Kemerovo Oblast	2,958,429	3,171,134	2,899,142
Novosibirsk Oblast	2,620,130	2,778,724	2,692,251
Omsk Oblast	1,956,799	2,141,909	2,079,220
Tomsk Oblast	866,713	1,001,653	1,046,039
Chita Oblast	1,232,006	1,375,340	1,155,346
Aga-Buryatia Autonomous District			72,213
Far Eastern Federal District	6,950,068	7,950,005	6,716,022
Sakha (Yakutia) Republic	851,840	1,094,065	947,280
Primorsky Krai	1,976,600	2,256,072	2,071,210
Khabarovsk Krai	1,557,959	1,811,828	1,436,570
Jewish Autonomous Oblast			190,915
Amur Oblast	936,451	1,050,245	902,844
Kamchatka Oblast	383,545	383,545	358,801
Koryakia Autonomous District			25,157
Magadan Oblast	476,895	555,621	182,726
Chukotka Autonomous District			53,824
Sakhalin Oblast	661,778	710,242	546,695

Source: Russian Federal Service of State Statistics; data from the 1979, 1989 and 2002 censuses (some administrative changes were implemented in the Russian Federation in the 1990s, and censuses carried out previously may not include separate data for all the currently existing federal constituents).

Eastern Federal District showed the greatest population decrease, with the numbers of people declining in all of its federal constituents (by more than 1.2 million between 1989 and 2002). The record-breaking Magadan Oblast lost half of its population within thirteen years, mostly due to migration. In the northern, European part of Russia, the Murmansk Oblast was most affected; it lost one-quarter of its population in the period in question.

In the central regions of Russia, population decrease was observed as early as the 1980s; the Bryansk, Voronezh, Kursk and Ryazan oblasts may

serve as examples of this trend. After the break-up of the USSR, this process gained momentum. In the Central Federal District, the entire population surplus is absorbed by the dynamically developing city of Moscow. However, even in the Central FD there are exceptions, such as the Belgorod oblast, which increased its population by c. 10% as a result of active measures taken to encourage immigration. In the North-Western FD, the Kaliningrad Oblast was a similar exception; its population increased from 871,000 in 1989 to 955,000 in 2002, even though many military units stationed in its territory were either dissolved or withdrawn during this period. This growth, prov-

ing that Kaliningrad oblast is perceived as an attractive place to live, was achieved thanks to a massive influx of Russians from Kazakhstan¹⁸.

However, population growth has not solved the Kaliningrad oblast's demographic problems. It is estimated that by 2015, the number of people of working age will have dropped by 15%, while this index should increase by some 30% in order for the oblast to develop normally. In October 2005 the new governor Georgy Boos said that the region could easily accommodate 5 million people, and that doubling the oblast's population within the shortest possible time span would be his policy priority. The authorities aim to achieve this objective by implementing repatriation programmes, mainly for Russians living in the Baltic States. Specific programmes are already being developed¹⁹.

However, if demographic problems can halt economic growth even in the Kaliningrad oblast, which has reported population growth for the last few years, it is easy to imagine the situation in those federal constituents which have experienced population decrease for years.

In the immediate future, only the Southern Federal District is expected to report any population growth due to natural increase; in the remaining regions, much will depend on migration and the measures taken by the authorities in this respect. Implementing a system of incentives and preferences might stop the outflow of people from the strategically important parts of Russia, including those areas bordering China. A proposal has been made to direct immigrants to Russia to that very area. On the other hand, the rate of depopulation of the North should decrease, because all of those who did not feel rooted in the region and wished to leave have presumably already done so. Sudden population increases are possible in various parts of Siberia as a result of investments in the development of new deposits of natural resources. Finally, populations will continue to concentrate in those areas surrounding regional metropolises which offer the best conditions for living.

2. Demographic issues as perceived by the Russian authorities

According to the 1897 census, 129 million people lived in the Russian Empire at that time, accounting for c. 8% of the global population, and people living in the territory of today's Russia alone accounted for c. 4.4% of the world's total population. In 2004, Russia had a population of 144.2 million, but its share in the global population had dropped to c. 2.4%. According to projections, in 2050 there will be some 9 to 10 billion people in the world, including c. 100 million in Russia; in other words, the country's population will account for c. 1–1.1% of the world's total. The prospect of such marginalisation is a serious problem for Russian politicians, who are used to classifying states according to the size of the territory, the number of their 'subjects' and the strength of their army. They believe that the world is entering an era of natural resource shortages, and that Russia's population potential is increasingly inadequate to its territory. This disproportion may have grave consequences for the state's security in the future.

While Russia's Western neighbours are likewise affected by demographic crises, along the southern borders of the Russian Federation the situation is much more complex. The populations of states such as Turkey, Iran, Uzbekistan, Afghanistan or Pakistan are growing dynamically. The proportion of population densities along the border with China is changing to Russia's detriment. Most of Russia's southern neighbours are less developed than the Russian Federation, and some of them are already struggling with such basic problems as drinking water shortages. Some Russian politicians and experts fear that the southern neighbours may regard Russia's vast, scarcely populated territory with its wealth of natural resources as necessary living space, which will lead to armed conflicts. The fact that Russia's society is ageing and shrinking may only encourage some neighbouring countries to pursue more aggressive policies against Moscow.

Population decrease also affects Russia's internal situation. The country may soon experience la-

bour shortages which would adversely affect the tempo of its economic growth. The Russian Federation is unable to compete in the global jobs market. The best employees are attracted to the economies of the USA, the European Union or Japan. Russia is the destination for unqualified labour, and is losing those of its specialists who prefer to work in the West. Consequently, Russia's economy is losing its competitive edge, and the country lags behind in the technology race. The ageing society is less willing to accept reform programmes. Finally, in Russia's multiethnic society, any changes in the proportions between nationalities may destroy the delicate balance and engender conflicts.

2.1. Diagnosis

The current demographic situation should be no surprise for the Russian decision makers. Researchers had already warned in the early 1990s that a crisis was imminent, and that it would manifest itself in population shrinkage and ageing. In 2004, the influential Russian Council for Foreign and Defence Policy concluded in its report entitled 'Rossiya v XXI veke. Strategiya razvitiya' [Russia in the 21st century. Development strategy] that the demographic crisis had reached such proportions that unless radical corrective measures were implemented, it might lead to irreversible consequences for Russia's foreign and internal policy, and pose a threat to the state's cultural identity, competitiveness and prospects for integration with the Western world's economic structures²⁰.

However, politicians have for quite some time shown little interest in the opinions expressed by demographers. As it struggles with its social and economic crisis, Russia has seemed preoccupied with solving current problems such as separatist tendencies, production decline and the succession of power. The situation began to change only at the onset of this century. In his very first address to the nation on 8 July 2000, President Vladimir Putin pointed to the shrinking of the population and its adverse effects for the state. Demographic issues were also mentioned in his successive addresses, and each time more weight was attached to them. In his most recent presidential address on 10 May 2006, President Putin

presented the demographic crisis as the single most important problem for Russia's internal policy. He admitted that as a state which loses more than 700,000 of its citizens each year, Russia had done little to reverse the negative demographic trends. He also said that it was necessary to quickly implement measures to reduce mortality and improve fertility among the Russian people, and to implement more effective migration policies²¹.

Practically all state institutions, including the presidential administration, the government and both houses of the parliament, have dealt with demographic problems recently. The Russian Federation Security Council has held a special meeting devoted to the demographic crisis. Even the Audit Chamber (Russia's control body) decided to examine the influence of the availability and quality of healthcare on mortality in Russia, and concluded in its report that in this respect the situation would worsen²². The tone of statements by foreign experts is similar. While presenting a report on the development of Russia's human potential, the director of the UN development programmes' regional office said that the demographic crisis had already reached proportions that pose a threat to national security²³.

The opinion that Russia has found itself in a deep demographic crisis is widespread among the public, as demonstrated by the VCIOM survey of November 2005, in which 83% of respondents expressed this view, linking the crisis to social and economic issues, including deteriorating living standards²⁴.

2.2. Proposed remedies

For years, Russian scientists have proposed a whole set of measures intended to abate the consequences of the demographic crisis. They recommend that efforts in this respect should focus on measures addressing mortality, which is exceptionally high in Russia. However, in order to combat this problem, the state would have to allocate much more funding to healthcare, promoting healthy living and the consistent implementation of programmes to combat such pathologies as alcoholism or drug abuse. It is quite difficult to boost births, but the Russian state might achieve some progress in this respect by ensuring effective treat-

ment of infertility and reducing the number of abortions, which should not be treated as a contraceptive measure. Migration raises a separate set of issues. By implementing an active policy in this area and opening up the country to desired categories of migrants, the Russian state could improve its demographic indices quite rapidly.

However, politicians are not particularly attentive to demographers, picking up only those parts of their assessments that lend themselves to use in the current political struggle. Valery Tishkov, director of the Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, has even said recently in his article entitled 'Demographic passions' that in Russia, debates on demographic issues are limited to electioneering discourse²⁵.

This is particularly true for the populist nationalist opposition, whose members argue that the Russian nation is dying out and the government is doing little to prevent its extinction. Leaders of this group frequently speak out on demographic issues. Since they usually oppose the idea of admitting more immigrants to Russia, they focus on financial incentives that could stimulate births. One such statement was made by the leader of the Communist Party of the Russian Federation Gennady Zyuganov, who proposed in November 2005 to introduce a childbirth allowance of 30,000 to 50,000 roubles (depending on the region) and to increase child subsistence allowance to 1,500 roubles a month. Gennady Semigin, Zyuganov's rival and the head of the so-called 'people's shadow cabinet', quoted the example of Iceland, where the childbirth allowance amounts to euro 25,000 for the first child, euro 50,000 for the second, etc. as he promoted his plan to increase Russia's population to 160 million within the next fifty years²⁶.

Vladimir Zhirinovskiy, leader of the populist Liberal Democratic Party of Russia who likes to shock the public with his eccentric ideas, has once proposed that women who have not given birth to two or three children should not be allowed to go abroad, i.e. that they should have their passports withheld. Another member of Zhirinovskiy's parliamentary faction has suggested that Russian women who marry men from outside the CIS

should automatically be deprived of Russian citizenship. Other frequently proposed remedies include a tax on childlessness, a ban on the adoption of Russian children by foreigners, the creation of a demography ministry or a target programme to save the Russian nation.

The Orthodox Church has also taken an increasingly active part in the fight against demographic decline. Metropolitan Cyril, in charge of the Orthodox Church's external relations, has even said that the crisis was the single most important problem for Russia at the moment, and that its roots lay in society's moral degradation²⁷. Patriarch Alexei II of Moscow appealed to the Russian authorities in December 2005 to create conditions that would allow all Russian emigrants and their descendants to return to Russia. The Church promotes families with many children, and ever more forcefully condemns abortion, which was legalised back in 1955.

Social organisations are also taking part in the campaign to boost population growth in Russia. In April 2005, the Coalition for Russia's Demographic Development was created, at the initiative of Yuri Krupnov. In December 2005, *Delovaya Rossiya*, an organisation of medium-size businesses, organised a round table on demographic problems in Moscow. Its chairman Boris Titov called on the government to prepare a comprehensive programme to address the demographic crisis, and to allocate sufficient funding to this end. According to Titov, Russian citizenship should be automatically granted to all persons born on Russian territory²⁸. Social organisations have also placed increasing emphasis on the problem of alcoholism and the promotion of a healthy lifestyle. The importance of these two issues was also stressed in the World Bank report entitled *Rano umirat'. Problemy vysokogo urovnya zabolevaemosti i prezhdvremennoy smertnosti v Rossii i puti ikh resheniya* [Early to die. The problems of high morbidity and premature death in Russia and proposed solutions] published in 2005.

Discussions at this level are inconvenient to the Russian leadership and may affect its popularity in the longer term. For this reason, the authorities are trying to put the Russian demographic crisis in a global context, to demonstrate that

other countries also face the same problem, and to put forward their own concepts for remedies. The speakers of both houses of the Russian parliament are particularly active in this regard.

The State Duma speaker Boris Grizlov believes that in its fight against the demographic crisis, Russia should make more extensive use of the reserves offered by the diaspora of ethnic Russians and other Russian speakers. In December 2005, Grizlov argued that a special repatriation programme should be developed, and declared that the deputies would not only closely watch the measures which the executive authorities would take, but they would also make their own legislative proposals. As an example of these efforts, he pointed to the adoption of amendments to the law on citizenship, under which the period during which former USSR citizens could apply for Russian citizenship under a simplified procedure was extended to 1 January 2008.

On the other hand, the Federation Council speaker Sergei Mironov (leader of the Party of Life) makes no secret of his aversion to all aliens, even if they come from the former USSR. In his opinion, the fight against the demographic crisis in Russia should focus on strengthening the family. In the current conditions, the decision to have many children inevitably leads to a life in poverty. Therefore, according to Mironov, a 'future generations fund' should be created from which a specified amount of money (e.g. 300,000 roubles) would be paid to the account of each newborn child, who would then be able to use the money for his or her needs having reached adulthood²⁹.

2.3. Measures implemented by the authorities

The well-known Russian demographers who authored the study entitled *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora* [Russia's development prospects. The role of the demographic factor] believe that demographic issues and healthcare are not a genuine priority for the Russian authorities. Although that study was published three years ago, and the state has recently activated its policies in this area, its main points were restated in 2006 by the State Duma speaker Boris Grizlov. In an interview before the so-

called 'government hour' in the State Duma on 22 February 2006, devoted to the demographic situation and the measures taken by the government to stimulate population increase and lower mortality in the Russian Federation, Grizlov said that the deputies would like to finally hear about concrete solutions, for which they have been waiting long enough³⁰.

'The Concept for the Russian Federation's demographic development to 2015' adopted by the Russian government on 24 September 2001 remains the most important document dealing with the principles and directions of state policy in this regard³¹. Adoption of the Plan was required under the acting president's decree No 24 of 10 January 2000 entitled 'On the plan of the Russian Federation's national security.' The Concept consists of seven parts, the largest of which deals with the characteristic of demographic situation. The Concept identifies stabilising the population and creating conditions for its gradual growth as the main objectives of the Russian authorities. In the section on tasks, much attention is paid to migration issues. The Concept states that in addition to increasing the number of people migrating to Russia, measures should also be taken to make sure that the immigrants' profile and the destinations in which they will settle are in keeping with the state's interests. Public health, promotion of healthy lifestyles and the fight against alcoholism were identified as priorities.

The Concept could not have any material effect on the demographic processes in Russia because its main objective, to stabilise the population size and create conditions for its growth, was unrealistic from the start. Even if immigration had increased considerably, it was not feasible to stop population decrease; at best, the process could have been slowed down. Meanwhile, migration trends proved opposite to what the document had assumed, i.e. the number of immigrants dropped rapidly. During the meeting of the Council of Ministers on 15 September 2005, minister Mikhail Zurabov revealed that in accordance with a decision by the Russian Federation Security Council, work was underway to prepare a new plan for Russia's demographic development.

As the demographic crisis worsens, increasingly more members of the leadership have opted for abating the current fairly stringent migration policy, especially in relation to ethnic Russians and former USSR citizens. A special inter-department working group has been appointed in late 2005. It presented its draft repatriation programme in June 2006³². The importance which Kremlin attaches to these questions is demonstrated by fact that the commission's work proceeded without any interference, and that on 26 June 2006 President Putin had already signed a decree confirming the programme which the commission had prepared. It shows a significant preference for Russian-speaking citizens of the former USSR who decide to settle in the sparsely-inhabited regions of the Russian Federation. The authorities of some federal constituents, e.g. the Kaliningrad oblast or Kalmykia, are preparing their own repatriation programmes. The period during which former USSR citizens could apply for Russian citizenship under the simplified procedure has been extended again to 1 January 2008. The Duma is currently working on amendments to the law entitled 'On the legal status of aliens in the Russian Federation', which are aimed at facilitating the procedure for CIS citizens to legalise their residence in Russia. Fairly liberal solutions are also envisaged in the job migrants' code which is currently being developed at the CIS level.

President Putin's 2005 address has stimulated work on a comprehensive set of measures to boost natural increase and improve public health. The green light has been given to the implementation of the four so-called national projects (housing, healthcare, education and agriculture), of which deputy prime minister Dmitry Medvedev is currently in charge. Within the framework of the healthcare project, the authorities have introduced money certificates for pregnant women in order to stimulate improvements of the quality of services offered by pregnancy clinics. Works are underway to introduce a *Children of Russia* programme as of 2007. In December 2005, the Russian parliament increased the rate of the child-birth allowance from 6,000 to 8,000 roubles, and the child subsistence allowance for non-working mothers from 70 to 140 roubles a month per child. In addition, 400 roubles monthly is deducted

from taxable income per child for families with incomes not exceeding 20,000 roubles³³.

Paradoxically, as politicians have started to show more interest in stimulating procreation, the number of births in Russia has decreased again after several years of growth. It will be interesting to see the effects of the programme to stimulate births announced by President Putin on 10 May 2006. The programme provides *inter alia* for the introduction of the so-called basic maternity capital of not less than 250,000 roubles to be granted to women who have second child. This amount would be adjusted for inflation on an annual basis. Parental allowances are to be increased substantially to 1500 roubles per month for the first child, and to 3000 roubles per month for the second child. The state will partly reimburse the costs of kindergarten care at rates ranging from 20 percent for the first child to 70 percent for the third one. The salaries of adoptive parents and allowances for children reared in surrogate families will be increased considerably (from 1000–1500 to 2500 roubles per month in the case of the former).

President Putin's address contained a lot of specific figures, which might suggest that it was based on expert calculations. However, the various estimates of the programme's total annual cost presented to the public differ substantially, which may suggest that the address was merely a political promise whose cost to the budget has yet to be calculated. In the course of the work, the promises may have to be adjusted within the framework of inter-department agreements. It is also notable that President Putin's address focused on stimulating birth, while according to researchers, reducing mortality is the key factor for slowing down the tempo of population decrease in Russia.

At present it is difficult to predict what effects the proposed measures will produce because the dominant trends in demographic processes are affected by a great number of factors. It frequently takes many years for measures of this kind to produce any tangible results.

3. Conclusion

Russia is experiencing the deepest systemic and civilisational demographic crisis in its history. This is a long-term phenomenon, as demonstrated by the fact that the first symptoms were observed as early as the 1960s, and according to the researchers' projections, natural decrease will continue at least until the mid-21st century. In this period, Russia's population may shrink by even as much as one-third. In the conditions now prevailing in Russia, the demographic crisis is being exacerbated by a development relapse, insufficient spending on healthcare and alcoholism.

The Russian population is shrinking due to natural decrease. Presently, the gap between the number of deaths and births is c. 800,000–900,000 people a year, and this is expected to widen. The most severe problem in this respect is excess male mortality affecting men of working age. The long-term trend of falling life expectancies is accompanied by the ageing of the population. The age pyramid has already been reversed, which will consolidate the negative trends in population change.

Russia has a positive migration balance, mostly due to a surplus in the exchange with the CIS area. However, the volume of migration flows is decreasing systematically, and at present these only compensate for c. 10% of population loss in the Russian Federation. As yet, the laws in force in Russia are not conducive to the integration of immigrants, forcing them into the grey economy. Without changing the social atmosphere surrounding migration and implementing costly repatriation programmes, Russia should not expect the number of legal migrants representing the desired profile to increase considerably.

Russia is a multiethnic state. Its different nations represent different levels of development and are consequently experiencing different demographic trends. While the dominant ethnic group, the Russians, show a natural decrease and their number is systematically declining, the proportions of the mostly Islamic Northern Caucasus nations are increasing. However, the disproportion between the size of these two groups is so large that it will take decades for even very disparate

demographic trends to produce major changes in Russia's ethnic composition. Migration is the factor that has occasioned the greatest changes in Russia's ethnic structure recently, such as the exodus of a large portion of the Jews and Germans from Russia, and the arrival of hundreds of thousands of Armenians and Azeris.

Due to the climate factor, there has always been a great disproportion between population density in various regions of Russia. The collapse of the Soviet empire only deepened this disproportion, as more people began to abandon the North and Far East regions. Some federal constituents of Russia such as the Magadan oblast have even lost half of all their population. This not only proves that the country is experiencing a civilisational relapse, but also renders it difficult to effectively administer the country and use its natural resource wealth in a reasonable manner. However, in the conditions of the demographic crisis, Russia is unlikely to be able to stop the depopulation of areas with unfavourable conditions.

In Russia most are aware of the crisis, but its causes and consequences are understood differently. This set of issues is frequently used in the current political struggle. Members of the radical opposition allege that the government is deliberately failing to take any measures to prevent the Russian nation from dying out. The elite is increasingly concerned that if Russia's population potential decreases considerably, this will halt its economic development and adversely affect its geopolitical position. The Russian leadership is increasingly taking note of demographic issues, although they have not as yet been treated as a genuine priority. The actions undertaken have frequently been ad hoc measures whose effects are difficult to assess due to the specific nature of demographic problems. However, figures indicate that the measures taken have not been highly effective.

Leszek Szerepka

¹ *Demoskop Weekly*, issue 229/230, 01–22.01.2006.

² According to official Russian figures, 324,880 HIV-positive people were registered in the Russian Federation as of 1 July 2005.

³ *Izvestia*, 01.11.2005, 'Abortions exceed births in Russia'. However, a downward trend has also been observed in this respect: back in 2000, 2.1 million abortions were performed.

⁴ *Rossiyskaya Gazeta*, 23.08.2005.

⁵ This opinion was expressed by Vladimir Kulakov, deputy head of the Russian Academy of Medical Sciences. According to Kulakov, it is evident in the fact that there are only 30 institutions treating infertility in Russia, while for instance in Israel there are more than 100. Prof. Kulakov further claimed that more than 5 million women and c. 4 million men suffer from infertility in Russia. Interfax, 22.11.2005.

⁶ In 2000, external causes accounted for 21.3% of all deaths. *Demoskop Weekly*, Issue 171/2, 27.09–10.10.2004. Minister Zurabov said, quoting the 2005 figures, that c. 60,000 Russians died as a result of alcohol abuse, c. 46,000 committed suicide, c. 40,000 died in traffic accidents and c. 35,000 were murdered. Interfax, 22.02.2006.

⁷ A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow, 2003, p. 76.

⁸ *Ibid.*, p. 43.

⁹ Interfax, 11.11.2003.

¹⁰ Interfax, 21.04.2005.

¹¹ A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow, 2003, p. 47.

¹² For example, the Germans include a separate group of Mennonite Germans, and the Tatars, separate groups of Siberian Tatars and the so-called Kreshchens, i.e. Christianised Tatars.

¹³ Valeriy Tishkov, Valeriy Stepanov, 'Rossiyskaya perepis' v etnicheskom izmerenii', in *Naselenie i Obshchestvo*, issue 81, September 2004.

¹⁴ A drop on a similar scale was also registered in the area of internal migration. S. Tekieli, *Migracje Rosjan na obszarze b. ZSRR (1989–1998)*, Analizy OSW, 1999, p. 7.

¹⁵ A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow, 2003, p. 22.

¹⁶ *Krasnaya Zvezda*, 01.11.2005.

¹⁷ A. Vishnevskiy, E. Andreev, A. Treyvish, *Perspektivy razvitiya Rossii. Rol' demograficheskogo faktora*, Moscow 2003, p. 33.

¹⁸ According to census data, the number of Russians living in the Kaliningrad Oblast increased between 1989 and 2002 from 683,000 to 787,000. In the same period, the number of Ukrainians decreased from 63,000 to 47,000, and the number of Belarusians from 74,000 to 51,000. In 2002, a German minority numbering 8340 people was also recorded in Kaliningrad.

¹⁹ *Vremya Novostei*, 11.11.2005; *Nezavisimaya Gazeta*, 21.11.2005. Observers from Latvia and other countries are sceptical about these plans. In their opinion, even if the Kaliningrad authorities do provide the necessary infrastructures (housing, jobs), they can expect a maximum of c. 50,000

Russian-speaking newcomers from Latvia. The volume of migration from Kazakhstan is decreasing. In this situation, doubling the oblast's population does not appear realistic, unless the programmes in question also include Russians from other constituents of the Russian Federation.

²⁰ www.svop.ru/upload/images/strategy_XXI_fin2.doc; on 28 April 2005, *Rossiyskaya Gazeta* published an interview with the Council's chairman S. Karaganov with the telling title 'The demography noose is tightening'.

²¹ *Nezavisimaya Gazeta*, 11.05.2006.

²² According to the Audit Chamber, in the coming decade, mortality in Russia will increase by another 400,000 deaths a year. *Vedomosti*, 08.12.2005.

²³ Interfax, 17.10.2005.

²⁴ Interfax, 23.11.2005.

²⁵ *Ekspert* nr 5, 06–12.02.2006. Vladimir Tishkov is one of those researchers who observe demographic processes in Russia with a great deal of calm. In his opinion, no 50-year forecasts have ever proved accurate, and nobody is in a position to predict the demographic challenges that Russia will face in mid-century.

²⁶ *Moskovskiy Komsomolets*, 01.12.2005.

²⁷ Interfax, 22.01.2005.

²⁸ Interfax, 21.12.2005.

²⁹ Interfax, 27.04.2005 and 05.10.2005.

³⁰ Interfax, 22.02.2006. Deputies were briefed on these issues by the healthcare and social development minister Mikhail Zurabov.

³¹ The full text of the Concept is available at: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/koncepciya/koncepciya.html>

³² Interestingly, the group is led by a presidential aide, Viktor Ivanov, who used to be known for his extremely restrictive views on the migration policy.

³³ *Vedomosti*, 15.12.2005.